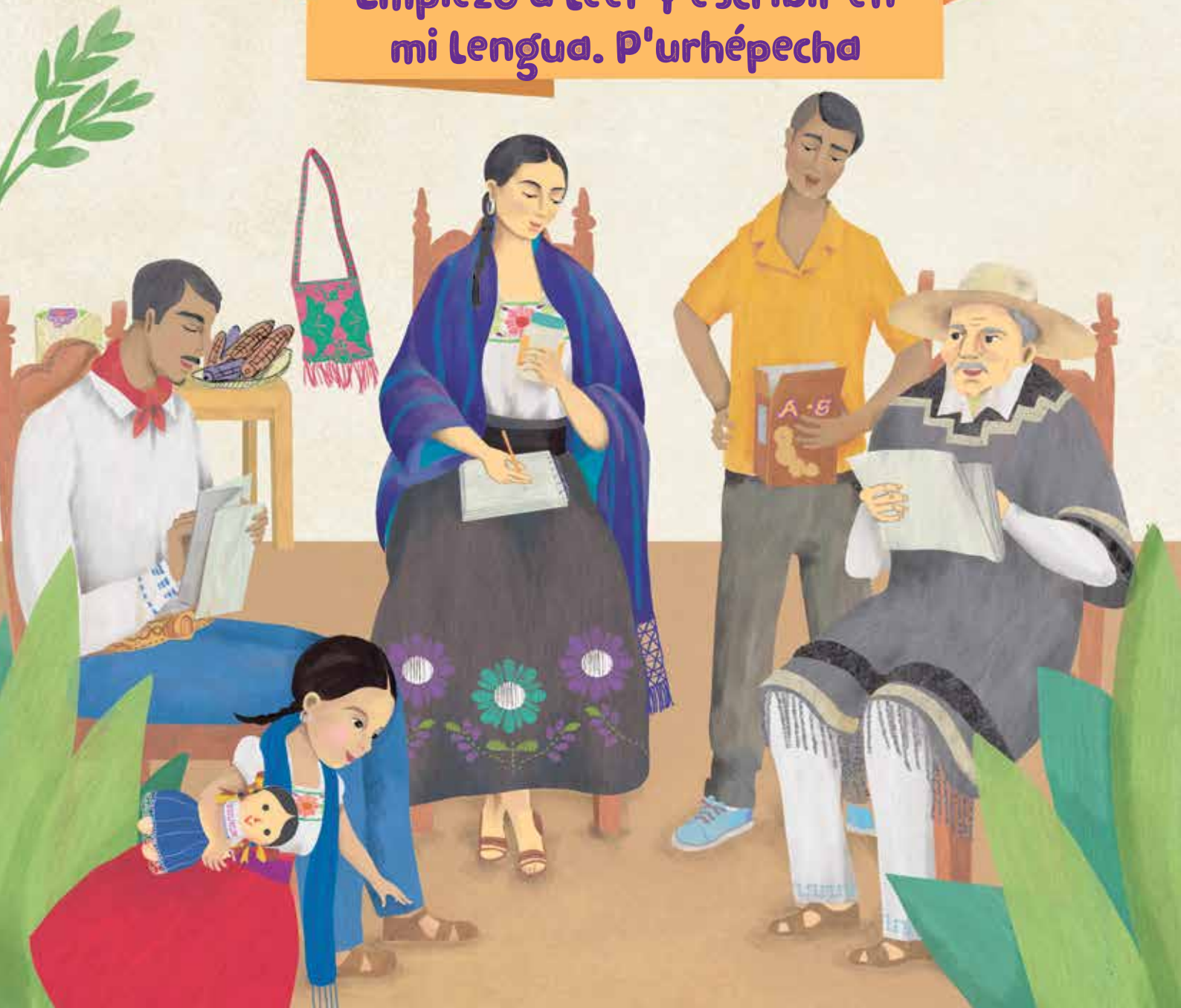

Uéenaxaka arhint'ani ka karani
juchiiti uantakua jimpo.
P'urhepecha

Empiezo a leer y escribir en
mi Lengua. P'urhépecha

P'urhepecha • p'orhepecha
tarasko

Arhintskueecha
Libro de lecturas

Ji arhikuarhiska:

Juchiiti ireta arhikuarhisti:

Juchiiti ireta p'intakuarhisti:

DIRECTORIO
Esteban Moctezuma Barragán
Secretario de Educación Pública

Rodolfo Lara Ponte
Director General del INEA

Créditos de la presente edición

Coordinación general
Celia del Socorro Solís Sánchez

Coordinación académica
Carmen Díaz González
Elisa Vivas Zúñiga

Compilación
Angélica Silva Aguilar
Erandi de Jesús Díaz Barriga

Adaptación para la población hablante
de la lengua p'urhépecha
Angélica Silva Aguilar
Alicia Mateo Manzo
Benjamín Lucas Juárez
Néstor Dimas Huacuz

Asesoría académica
Rodrigo Jacobo Jiménez Díaz
Rosa María González López

Revisión técnica
José Iván Quezada López
Perla Yamadanty Ruiz Luis

Dirección gráfica y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández

Calidad y seguimiento editorial
Hugo Fernández Alonso

Revisión editorial
Gabriel Nieblas Sánchez
Alicia Naves Merlín
Eliseo Brena Becerril
Marlik Mariaud Ricárdez

Diseño y diagramación
Jesús García Morales
Marlik Mariaud Ricárdez

Ilustración
Israel Emilio Ramírez Sánchez
Banco digital del INEA

Ilustración y diseño de portada
Guadalupe Pacheco Marcos

Créditos de algunas imágenes en interiores:

Shutterstock: p. 11: bosque en acuarela, © helgafo; p. 17: composición de tejido tradicional mexicano, © Akbaly; p. 56: manos en acuarela, © thewet nonthachai; p. 67: grabado de serpiente estilo antiguo, © Artur Balytskyi.

Las definiciones del alfabeto y la escritura de la lengua p'urhépecha dentro del material estuvieron a cargo del Instituto Nacional para la Educación para Adultos en el Estado de Michoacán (INEA Michoacán).

Empiezo a leer y escribir en mi lengua. P'urhépecha. MIBES 1. Libro de lecturas. D. R. 2019 ©Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, Alcaldía Cuauhtémoc, Ciudad de México. C. P. 06140.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autoras y autores, y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

ISBN *Modelo Educación para la Vida y el Trabajo*. Obra completa: 970-23-0274-9

ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-0500-4

ISBN *Empiezo a leer y escribir en mi lengua.* P'urhépecha. MIBES 1. Libro de lecturas: En trámite

Impreso en México

Kararicheri p'ímarperakueecha

- ❁ Juchaari anapu jimpo arhint'ani ka karani jarhuatasíntits'ini mítetarpini na éнка jinteka juchaari irekua.
- ❁ Kánikua tsípekueesti, jarhoatankini éskari jorhenkurhiaka.
- ❁ Jorhentakua ka jorhenkorhekua jintestiksí áńchikorheteecha éнка ménku ísí úranajka janhanharhperata.
- ❁ Jorhenkurhini arhint'ani ka karani sánteruri sési eratsiaka.
- ❁ Irekani arhikuekasínti éskachi jatsiskateru kánikua ampe jorhenkuarhini ka mítetarpini.
- ❁ Arini karakatanksíni tsípikua jinkuni úchiska... Jánkuarhi tsípikua jinkuni marhuatani.
- ❁ Já'k'irhukini íntskuşínka ma t'íntskua éńkakini jarhuataaka xanarani. Marhuaata sési ka ménku érhutatini jatsi.
- ❁ Uáni amperi mítiska ka mimixikueechanti jatsikorheaska éńkari úaka máteruiichani janhastani. ¡T'úri úaka!

Jatanharhisti

Miuntskua

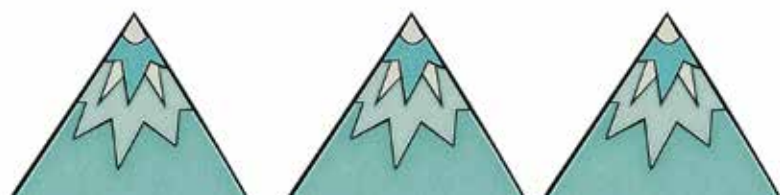
Xarhatap'ikua 6

1. Tekechu itsirhu anapu 7
2. Iurhitskiri éнка xarhakuanka ánychikuarhiriichani 8
3. Jorhenkuarhikueeri uantantskua 9
4. Tsánharhikueecha 10
5. ¡A ke kanaia este grinko! 11
6. Juchiiti ireta náhuatl ánychikuarhikueecha 12
7. Antisi axuni siuankua axantsia 13
8. Nóts'ini sáni ixesinti 14
9. Ts'ame, t'arhechu ka uíchuecha 15
10. Uékp'erakueeri uantantskua 16
11. Juchaari uantakua 17
12. Anáhuac anapueskach'i 18
13. Tata jurhiatani jirinhaparini 19
14. Joramukua indígena: sési kurhantikua 20
15. Uarhiiti xukuparhakua chupipiti jukari 22
16. Xanharu jimpo mák'u k'umanchikuarhu ireriicha 23
17. K'uixati 25
18. Uantakua chúrikua anapu 27
19. Tsimani k'éрати japonteecha 28
20. Tsirankerani ka kantsuniiri uantantskua 30

21. Ignacio ka p'orhemperi	32
22. Juramukueecha ka sési páp'erakua jukaparhastiksi'	34
23. Marikueeri tsánharhikua	36
24. Uantakua jupincheani	38
25. Ukuri ka chúp'iri	40
26. Mirinchiti	43
27. K'uákiicha	45
28. Mámaru jási juramukueecha	48
29. P'urhepecheeri jakak'ukua	50
30. Uarhiiti ánchekorheti	52
31. Juramutiiri ánichikuarhita eratseparini imeeri iretaka jimpo	54
32. Tata Máximo	57
33. Parhikutini niti	59
34. Eskimaliiri k'umanchikueecha	62
35. Tsiratio anapu marikua	65
36. Tumpi Irecha	68
37. Jarhuap'itiicha énka tseltaliicha jatsikorheka	72
38. Lupitaeri t'irekua	76
39. Tere: tsánharhikueempa ka k'arhap'atarakua	80
40. ¿Ka énka no ísimituepirinka?	84

Xarhatap'ikua

Ari Arhintskueecheeri takukata uánikua karakateecha jatasti ixu México ka mátiru ireteecheeri arini parhakpeni anapu, ka íichani jimpori úaaka jánhaskani mátiru ireteecheeri irekua ka mimixikueeri ampe. Arisi jimpo, arini takukata ka arhintskueechani jimpo úakari mítini ka miiuni mátiru ireteechani méntku ísiri tsánharhini jarhani, nani uék'iinti jarhani, ísturi úaaka sési nitamakuarhini ka úni mítitaraani mátiru k'uiripuechani ampe énkari úka mítini ka jorhenkuarhini arini takukata jimpo.

Sáńksini arhisinka éskari jáńkuarhiaka ménku arhint'ani jarhani arini takukatani, ka ísiri úaka jorhenkuarhini arhiant'ani mátiru karakateechani, ka inteechaksini marhuachiaati éskari sántiru sési p'iuaka jorhenkua ka arhiant'ani táchani jási karakata p'urhepecha jimpo.

P'ímarhisinkaksini éskari méntku arhiant'ani jauaka karakateechani arini takukateeri ka ísiri úaka sési p'íkuastani chíiti eratsikuani ka chíiti mintsitani, íámintu ts'imi karakateecha t'únksini eratsiparini jimpo erakunhant'asti, erokasinkaksi éskari tsitiauaka.

1 Tekechu itsirhu anapu*

Náanti k'éri eiankustirini éska inteecha ióni irekaspka itsi uératirhu ísi, éнка útasí jaka. Náanti k'éri uantasinti éska uáni tsíkata ka kúchiichani káasireenka; ístu tsiri jukskasirenti. Énka nirenka tarhetani eraatani nitamasireenti itsi uératirhu ísi. Ma jurhiatikua jimpó, tsípku uéakusti.

Énka niáraní jápka, ma tekechu urapitini exesti ka anhap'axurhisti uékaparini exeni nani ísi nipirini. Tekechu urapitini mák'u, itsi uératirhu uekamint'asti. No ne ma mítesti nani uératini jurhaspi i tekechu jimpoka no ne ma kánkorheasinti. Ísi jimpó, náanti k'éri uantasinti, éska itsi uérati tekechu urapitiiriska. Ísinha uantant'asaamti k'éri achamasíicha; ístu imeecha éнка uarhika ía, éska tekechu urapiti itsi uératirhu irekaska.

Jucha no jikuasínka itsi uératirhu, éнка méntku pimpini jánharhika, jimpokaksí chérhisínka tekechu urapitini.

Mónharhitantsti: Angélica Silva Aguilar

* Guzmán López, H. y Díaz Gómez, B. (2003). Caballo de agua. En Voz y conocimiento del pueblo Ch'ol. *Ity'anyik'otyíñatyibal aj Cholo'*. México: SEP-CGEB: 93.

2 Iurhitskiri éнка xarhakuanka áchikuarhiriichani

Ixu San Andrés Tsiróndaro jurhasptiksí achaatiicha máru jirinhasaantiksí naniinka jápka ampakiti itsímakua. Pákua ma jimpo ixent'asptiksí itsíni jima éнка arhikuarhijka Ciénega, jimini ixesptiksí éska itsí no káni inchatsitini jarhaspka, jimposí k'uanhatsiptiksí ampe p'irani ka jarhakunhani. Inchaskusptiksí itsí páratarakua ka itsíni karhatanksí itsí jatakuarhu párani, éнка ísí jámani jápkaksí iurhitskiri ma xarhakuaspti, ka áchikuarhiri ma miákua tsítaspti. Ísí jimpo achaatiicha nóteruksí uékaspti áchikuarhini ka mátku ninhant'ani níteru k'amakunhapi áchikuarhinhani.

Uantanhasinti éska iurhitskiri no jiák'utaaspka éska itsíni pápirinkaksí, méntkumintu iáasí jameri uantanhasinti iurhitskirini ixenhani anhxutini jarhani jimanha éнка itsí jaka.

No mítekuarhesti ne úski

Tánantsti: Felipa Magaña Picho

Mónharhitantsti: Alicia Mateo Manzo

3 Jorhenkuarhikueeri uantantskua*

Ma achaati teruakuxapti ma kutsarinturhu ka kurhaasti ma uantakua éнка arhipka:

—K'arhant'a tsakapu sapinharhiichani, ka inchat'arhaa ka pauaniri kánikua tsípiaka ka ístu kómu p'ikuarheraaka.

Achaati kurhantispti. K'arhant'aspti, tsakapu sapinharhiichani éska xáni jatat'arhapka inchat'arhani.

Pauantikua, exesti éska tsakapu sapinharhiicha méntku meremerek'usireenka.

Tsípenharhisti ka ístu kómu p'ikuarherani.

Tsípeni, éнка tsakapu sapinharhi k'arhant'apka;
ka kómu p'ikuarherani éнка no uánikua
k'arhant'apka.

Ísĩ k'uanišinti k'uiripu énkaksĩ jorhenkua p'irani
jámajka.

Mónharhitantsti: Angélica Silva Aguilar

* Cunningham, W. (1994). Parábola de la educación. En Rojas, E. (compilador), *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I*. México: Editer: 213.

4 Tsánharhikueecha*

Chúrikua, tsánharhiska éska juchii táati k'ériicha junkuasaankaksi iauani uéntstini, ísí xarharasaantiksi nájkiru tsiruaparini junkuanksi xuxumikuarhu tsípku jimpo. Míntskurhitinksi xarharasaanti ka p'amontakuarhitinksi jimpoka nóksi kurhankunt'asaanka uantakua íási anapuni. Mámapuru ireta jimpo nirastiksi kurhankuarhiparini ġnani pakaraski juchaari uantakua?, ġnaniksi jarhaski achaati t'ipich'ukua jukariicha?

Nótki ne máni ixeskach'i sirit'akua turhipiti jukarini, ka nít'u ixech'i ne máni at'apakua jinkoni t'ireni jarhani, níteru ne ma arhajki nurhiteni kamata t'ikatsi jinkoni. K'umanchikueecha ménteruni jarhastiksi o jucha mirinchiski ia nóteruksí mínuntskuarhint'ani.

Ari tumpiicha, nóteruksí janhanharhisinti tata k'ériichani.

Kómu pikuarheraska éнка ísí ixeka xási eratsikueechani.

Mónharhitantsti: Alicia Mateo Manzo

* González, B. (1995) Sueños. En *Xanarani xanarani* (caminar, caminar). México: Instituto Nacional Indigenista: 178-181.

5 ¡A ke kanaia este grinko!*

¡A ke kanaia este grinko!
láasī k'oru inchaakusti Chátarhu ísī ia,
ísku úntanchi trenuni korhokani,
ísku úntani ueponi jarhani.

¡A ke kanaia este grinko!
láasī k'óru inchaakusti Chátarhu ísī ia,
ísku úntanchi trenuni korhokani,
ísku úntani ueponi jarhani.

Juáta k'éritu, juata asula,
jīkeni t'únneni lástima úsinka sáni,
xáni sési jáxika juata asula,
jimpokinisī Santiago Isley xáni kuagrariptia.

Juáta k'éritu, juata asula,
jīkeni t'únneni lástima úsinka sáni,
xáni sési jáxika juata asula
jimpokinisī Santiago Isley xáni kuagrariptia.

No mítekuarhesti ne úski

* Dimas, N. (1995). ¡Ah, qué canalla este gringo! En *Temas y textos del canto purépecha*. México: El Colegio de Michoacán Instituto Michoacano de Cultura: 176.

6 Juchiiti ireta náhuatl ánychikuarhikueecha*

Juchiiti ireta náhuatl p'intekua jimpo irenhasti. Jatsikuarhisti ma juramuti énka arhinajka Inspector Jarhuap'eti Municipio anapu, jintesti juramuti. I ireta jimpo iámintuecha júkskasinti: tsíri, t'atsini, purhu, jáasi ka pipinhasi; ménchani, énka tata juramuti ísi juramuaka jarhoap'eranhasinti, énka úkua jauaka iámintuecha eiamukperasinti, o juramuti nirasinti k'umanchikueecharhu eiankpeni.

Juramuti, iámintu k'uiripuni táant'asinti ka ísi eiankuani káni jaua jarhoap'erakua, úati úkua jarhani iretarhu o uéakurini. Ístu jarhoap'esinti uarhiitiicha énka uámpeechea uérakua ísi jámani jarhajka.

Jucha jatsikorheaska k'uínchikua ireteecharhu. Iámintuecha jarhoap'esinti i k'uínchikua orhets'ikusinti juramutiicha ka imeecha énka tiosioni kuájka, énka jarhoap'erakua jarhajka, juramuti orhets'ikusinti.

Mónharhitantsti: Angélica Silva Aguilar

* Cabrera, L. (2005). Actividades en mi comunidad náhuatl. En Instituto Nacional para la Educación de los Adultos (INEA), *Nipewa powalistli iwan tlahkuilistli ika ome notlahtolwan. Nawatl tlen Sierra Negra iwan Zongolica iwan Altepétl Tehacan iwan pinotlahtol. MIBI 1. Empiezo a leer y escribir en mis dos lenguas. Náhuatl de la Sierra Negra de Zongolica y del Valle de Tehuacán y español. MIBI 1. Amatlaximachtli powalistli. Libro de lecturas.* México: INEA: 38-39.

7 Antisi axuni siuankua axantsia*

Ma jurhitikua jimpo, axuni tsintsuni jinkoni kúperasti. Axuni kánikua purikuarhisireenti jimpoka uinhani uiriasinka ka tsintsunini arhisti:

—Juchiiti p'íchpirii, ju jucha ch'anani antaperakua ma, ne sáneru uiriasini. Ima éнка antapeaka k'éramakurhiati. Ji míteskani éskarini t'u no antaaka. ¿Amperi úa t'u, énkari xáni sapichitueka?

—Júchka ia, uiriani —arhisti tsintsuni.

Uéenastiksi uiriani, axuni mák'u téksarhutasti, ka ép'u jimpo antatserani, ka ísi siuankua inchaskuerani, ka méntku axa axantsirani.

Ísi jimpo axuni iámintu siuankua axaxantsiasti.

Axuni tsimoru ampe tsitasti: no antasti, ka siuankua axantsiasti.

Ísi jimpo no uétarhisinti xáni purikuarhini máteruechani jinkoni.

Eiankpiti: Hipólito Bruno Flores

Tánantsti: Abad Carrasco

Mónharhitantsti: Angélica Silva Aguilar

* Conaculta-DGCP (1995). Por qué el venado tiene cuernos abiertos en ramas. En *Relatos tlapanecos. Ajngáa me'pha a*. México: Conaculta: 59 (Lenguas de México, 13).

8 Nóts'ini sáni ixesinti*

¡Na xáni tsíperakani énkari t'úri kóntinhaaka! Méntku ísi mintsikaska éskari t'úrini ixent'apirinka énkani t'arhepipirinka, énkani ji nóteru úpirinka ánychikuarhini. Énka tumpiipka, ánychikuarhiska ka tuminu tántakuarhispka ka juchii uátsiicha no ma kueratanchani, axauaska jorhentarkuarhiani ka ts'imi mítini jánhanharhiauani tata ka nana k'ériichani ts'i énkats'ini kuáp'int'aka.

Uéxurhiniicha nitamasti ia ka juchii uátsiicha k'uiripisti ia. Máruksi tsinap'iriicheesti, máteruecha jorhentpiriicha, ka máteruecha tsíri jatsiriicha, ka nóteru némarini sáni ixent'asinti, ts'imi antakuarhisintiksi tuminu. Juchii uátsiicha mámaru ampe piékuarhisintiksi, ka no néma sáni kurhamarhisintirini ji ampe kueratanchasini, ísi jarhasinka, iauani jatini eraani jarhani, kómu pikuarherasinka énkani ixejka juchii uátsiichani maiemuani jarhani ka no ne ma tuminu íntskunts'ini.

Juchii uarhiitini jinkoni kómu nitamakuarhiska. Jucha iápuru ísi tuminu kuámp'isaanka, ka úni juchii uátsiichani axaani jorhenkua p'irani.

Mónharhitantsti: Alicia Mateo Manzo

* González, B. (1995). No me cuidan. En *Xanarani xanarani (caminar, caminar)*. México: Instituto Nacional Indigenista (INI): 188-191.

9 Ts'ame, t'arhechu ka uíchuecha*

Ts'ame kánikua k'arhimaxapti tsánkuap'atsisti uékani tsíkateechani ka t'arhechuni jauant'ani. Énkaksi exepka, sóntku anhatapuni karharakustiksi. Ts'ame, arhisti t'arhechuni:

—Juchiiti p'íchpiri, jíkini sési jási ma eiamperata eiankuaka: uitsintikua pakatperanhasti, éskaksi íámintu sési páp'eraka nóteru uarhiperanhaaka.

Kétsint'a je ka ísíksi sési exep'erant'ani.

T'arhechu, jini jatini erokauaspti tsimani uíchuechani, ka arhispti ts'ameni:

—¡Ah, ísíski! Jini jurhaxati tsimani uíchuecha, ¿intechat'u inteni ampe jurhani jati uantani?

Ts'ame, mókukunt'asti:

—Tekaachint'arini, nóteruni úaka erokani.

—¿Antirisi xáni sóntku uékani jaki níntskuekani? ¿Antirisi chéni jaki ia?

¿No jucha sési páp'eraxaki ia?

—arhisti t'arhechu.

Ts'ame no erokurhisti ka terutsimant'asti.

Mónharhitantsti:
Angélica Silva Aguilar

* Esopo. (1994). La zorra, el gallo y los perros. En Rojas, E. (compilador), *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I*. (2a. edición). México: Editer: 167.

10 Uékp'erakueeri uantantskua*

Tlaxcala anapu juramutiiri uáp'a Iztaccíhuatl, sési jási ma tsits'iki. Popocatépetl jintesti ma ts'iueriti i ireta anapu. ¡Iztaccíhuatl ni mintsita jinkoni uékasireenti!

Ima uéxurhini jimpoksí jarhasti uarhiperakua ma. Popocatépetl nipirinti i uarhiperakuarhu. Énka nótki nirenka, uantasti Iztaccíhuatl kurhak'urhini. Nirasti Táateempani uantonskuarhikuni ka i arhini íntskuakakini juchiiti uátsini énkari antaska uarhiperakuani.

Popocatépetl íámintu uarhiperakueechani antapeasti. K'uanhatsint'asti tsípipant'ani. Énka niant'apka k'urhankuarhisti: "¿Náni jarhaski Iztaccíhuatl?". Eiankustiksí éska Iztaccíhuatl uarhispka ia.

Popocatépetl, ikiatku, kamakuanharhisti Iztaccíhuatl ka uéenasti karhamani juáteechani. Énka pínchiirani jápka auantarhu, ichats'ítasti ka tinkuitatini erokasti éska iauakua óch'akurapirinka. Juáteecha énka arhinhajka: Popocatépetl ka Iztaccíhuatl uékap'erakua jimpokueranhasti.

No mítekuarhesti ne úski
Mónharhitantsti: Angélica Silva Aguilar

* INEA. (1994). Una leyenda de amor. En *La palabra es nuestra. Primera Parte. Primaria para Adultos. Plan experimental*, Volumen II. México: INEA: 116.

11 Juchaari uantakua*

Antisï mirikurhinhani jaki juchaari uantakuani, uétarhisinti éskach'i miáuuka antisich'i k'uratsijki p'urhepecha uantani. Turhisïichats'ini arhijti éska juchaari uantakua no marhoasinka, éskach'i mirimuuka juchaari uantakuani jimpoka ts'imits'ininha no kurhankuchisinka ka juchach'i jakak'ukuaska. Uéenaskach'i k'uratsini, ka éнка ne máts'ini kurhamarhijka “¿Nani anapueskiri?” k'uratsiparinch'i kurhakuarhisinka “Pátzcuaro anapueska, Uruapan anapu, Morelia anapu, Zamora anapu” ka ísï nóts'ini k'uratsetani.

Nóch'i uékani éskats'ini turhisïicha arhiaka “indio”, juchach'i máteru ireta jimpo mótsisinka irekani, jimaši énkats'ini arhit'achiaka ka jurak'uasinkach'i juchaari táatiichani, juchaari icheriichani, ka juchaari k'umanchikueechani, uéakuskach'i inchakutspini ka nóteruch'i uékasinka uantani juchaari k'uiripuni jinkoni. Juchaari uátsïicha mirikurhiastiksï juchaari ireteechani ka mirimustiksï juchaari uantakuani, mirikurhistiksï éska táateempeecha p'urhepecheespka.

Jimposï, jucha k'uratsijka uantani juchaari uantakuani. Ásï méni k'uratsi je, miánt'a éska juchaari uantakua k'éri ampeeska, éska juchak'u kámasinka íni uantakuani, ka éska juchaari uantakua sési jásiiska ka sési marhuani.

¡Ju je sáni uinhaskunt'ani p'urhepecha uantakuani!

Mónharhitantsti: Alicia Mateo Manzo

* González, B. (1995). Nuestra Lengua. En *Xanarani xanarani (caminar, caminar)*. México: INI: 123-125.

12 Anáhuac anapueskach'i*

Anáhuac anapu erachiicha, níaraxati ma irepita ka iúmu ekuatsi uéxurhini énkaksi janoka utusiicha, énkaksi juchaari tukupu acheechani xukaach'apka, euastits'ini uarhiitiichani ka echeriichani, ka sipachistits'ini juchaari teiakata.

Néecha uantasiampi éska ixo anapu ireriicha kueratanchasianka jánhaskua, eratsint'a juchiiti erachi Teotihuacán, Palenque, Uxmal, Chichenitzá ka mátiruecha, ¿xarharakuarhiskiksi?, ¿juchaari iákateecha no ma ampe jukaparhasiki?, ¿México anapu mimixekua no marhuasiampi?

Juchiiti erachii no, iámintu ampe marhuasinti, nák'irukats'ini euakuarhika ka kakachiant'aaka iámintu ampe, ¿ampeeriksiši k'uínchikua únt'ak'i?, jánhaskati, arhirini t'u, ¿antiksiši k'uínchikua úkuantaave utusiichani, énkats'ini xáni ikichakueeni kánt'apka, énkats'ini k'atapka, ka iáasi jamerits'ini juramuchixati, ka euakuarhixatits'ini uánikua ampeteru?

¿Uantanhasintiru chíiti uantakua?, ¿intenturi uántikuski ia?, ¿chíiti p'intekueecha jarhaskiteru? Juchiiti erachiicha, ju je uinhapikua jinkoni ánychikuarhini ka juchaari mimixekua no méni k'amaraati, méntku jauati éskats'ini na jurak'uchika urhetakua anapuecha.

¡Juchaari ják'iichanksi tarhataaauaaka, éska xarharaaka juchaari uinapikua! ka mák'uksi kuáp'iaka juchaari irekua, ¡erachiicha, ánychikuarhiakach'i tsípikua jinkoni juchaari Méxiconi jimpo!

Mónharhitantsti: Néstor Dimas Huacuz

* González, B. (1995). Somos de Anáhuac. En *Xanarani xanarani (caminar, caminar)*. México: INI: 62-65.

13 Tata jurhiatani jirinhaparini*

Ixesinka kómu jántikua k'uiripuerini, kurhankusinka mámaru ampe nósí sési nitamakua, sipirusinka námanka no sési jámarhantijka ka nájkiru uékani jakiksí k'uatakuni juchii miákuani no jurak'utakuarhisinka ka arhasinka jisku ja!

Éska no juramuakaksi turhisíicha, éska tuminu jatsikuarhiriicha nóts'ini tauanturhiaka. Éska uarhiperakua xáni euap'eranhani juramukuani anhxustanhaaka, éskats'ini nóteru jánharhimaaka, éskats'ini nóteru xáni sapichueni kámaaka, éska áchikuarhiriicha sési kánhaaka ka sésikua intsíminhani, éska uátsi sapichuecha sési jimpo jorhenkuarhiakaksi, nájkinhati táateempeecha no jatsikuarhiaka tuminu.

Kurhak'uarhisinka éska jorhenkurhiriicha amparhati jorhentpikua jatsiauakaksi, éska jorhentpiriicha iápuru ísí anapuecha sési maiamunhaaka, éska nóteru jauaka k'uiripu k'arhimakua jinkoni, éska sési jántiaka ka ampantini iápuru ísí, éska juáteecha sési anhatapu eranharhikuarhiakaksi, jéska itsí amponharhint'aaka, éska icheriicha juchaari ják'i jimpo kuáp'inhant'aaka, ka tsíri jatsiriichaksi áchitauaka icheeriichani!

Éskach'i iámintuecha márku úkuarhint'aaka, éska ji nóteru méni ixeka k'arhinta ampe, éska k'uiripuni sési jimpo kurhach'auaka. Tata jurhiatani niuaka jirinhani, intení, éнка iámintuechani sési kánchakuarhiajka, iámintu ampe jurak'uska, jurak'utaska iámintu ampe éнка kurhankujka, sipirujka ka ixejka, niuaka tata jurhiatani jirinhapani.

Mónharhitantsti: Alicia Mateo Manzo

* González Urbina, B. (1995). En Busca del Sol. En *Xanarani xanarani (caminar, caminar)*. México: Instituto Nacional Indigenista: 203.

14 Juramukua indígena: sési kurhantikua*

Mimixikua indígenaecheeri juchaari k'éri echerio, ísí éska tseltaleecha Chiapas anapu, máteru jási eratsikua jukasti márkua exekua no ísíisti éska juramukua énka arhinaka judicial penal énka méntku jaka ia. I ménterueni eratsikata jarhasti ka ísí míteni k'uiripu k'amanharhintskua jatsiski o no, ka ísí exeni ampe énka úkuaaka k'uiripuni íni ampe exeparini énka Código Penal uaxastakata jaka.

* INEA. (2008). Justicia indígena: Reparación más que castigo. En *Aprendamos del conflicto para construir una cultura de paz*. Antología. México: INEA: 47.

lámintu indígenaecha, jatsikurhisti náksí úa márkueni exeni ka sésiksí eratsint'ani. Méntkuksí, kurhachp'erasinti kurhamukusintiksí k'uiripuni, ampe énka inteecha uékaaka ka ísiksí úni sési ják'unt'ani tsimarherani énkaksí ikiatsperani jauaka, ka ísiksí nóteru ikiatsperani: ménchani, jarhasinti k'uiripu énka no jeápanhent'aaka uéent'asintiksí méntiru ikiani ka méntiru arhich'akpini jámani ka no póant'ani.

Énka eratsinhajka xukap'eni o máteru ampe, no úsinti ma jantiak'u eratsini ampe énka uékaaka úni iámintuechani uantontskuarhikuasinti ka ísí iámintuecha eratsini ampe énka únhajka. Ma indígena énka eiankpejka éska k'uiripuecha jatsikorheska janhanharhikua (*Ulataiuanej*) énka orhets'íkuka ireta Altamirano Chiapas, uantasireenti i juramukua judicial mexicano: “no jintesti sési exekua”. Énka uántikpeaka, juramuti pásinti k'ataperakuarhu. K'uirupuni enka uno mítint'asinti janhanharhikua márkuecheeri. Ka ísiksí iámintuecha kómu nitamakuarhisinti: atakateeri ka atap'eriiri; sési jauati uantonskurhikuaani ka ísí k'uiripuecha íni ireta jímipo anapuecha no támu ísí nirani.

Mónharhitantsti: Angélica Silva Aguilar

15 Uarhiiti xukuparhakua chupipiti jukari

San Juan de las Lagunas sési jási ma ireteesti,
uirhipant'astiksi xuxunhasi juáteecha, uánikua japunteecha
ka iurhekueecha. Jima irekaspti ma sési jási uarhiiti
turhipenharhi, jauiri iórhati jukari ka sési jarhati éskueechani.
María arhinhasianti, japontarhu uanamukuni irekaspti,
tsitisiанти xarhiani.

María mántani pauani nirasianti juátarhu terekua p'ikuni
énka iretarhu íntspikuarhianka, ka xanharu jimpo p'ikusianti
tsitsiki énka kuauranteenka chéniimpo. K'uiripu no sési
exesianti na énka irekapka, nóksi sési exesianti éska jantiak'u
irekapirinka iretarhu uéramani.

María jirikuvarhisiaanti ka no néni jinkuni uantantskuarhisiaanti,
no ne máni jatsispti, uánikua ts'iveritiicha uékasiaanti
témpuni, uánikuaksi uékasiaanti uantap'ani, no ne ma úspti
uantantskuarhikuni.

Ma chúrikua jimpo énka nana kutsi xáni sési uirhipipka,
uéakuspti ma tumpi uíchuni jirinhant'ani, xanharu jimpo énka
niraenka jirinhant'ani imeeri uíchuni, Maríaeri k'umanchikuarhu
niáraspti, tumpi kuataratini, japontarhu uanamukuni
uaxakaspti mintsitant'ani, énka iauani erats'itapka ma
uarhiitini patsikasi japontarhu uanameni jarhani ka sánkani
sánkani arhispti upatsini. Tumpi imani ísi exeparini uiriaspti
iretarhu jiuakuarhipant'ani eiankpini ampe énka exepka,
pauamentakua k'uiripu niraspti exeni Maríaeri k'ut'ani ka imani
k'umanchikua jimpo no ma ampe jarhaspti. Jeiankani uératinksi
méntku ísi mítenhasti éska San Juan de las Lagunas jarhaska
uantantskueecha uarhiiti chupipiti xukuparhakua jukariiri.

Karari: Yair Nahun López Campos
Mónharhitantsti: Néstor Dimas Huacuz

16 Xanharu jimpo mák'u k'umanchikuarhu ireriicha

Ma jurhiatikua jimpo temunkurhirini ka uáp'a niraxaptiksi
Tepic uératini ka ísíksi niárani Tuxpan, énkaksi
k'umanchikueemparhu niántani jápka, juantsirhukunt'ani
jámani, uanarhisptiksi ma k'éri mótsitarakua jinkoni.
lámintuksí uarhispti.

Nitamaspti jurhiaateecha ka achaati énka nirani jápka
mótsitakueemparhu ka ísí niárani Mazatlán anhxurhispti,
jimpoka tanimu k'uiripuecha kurhak'urhixapti éskaksi
páapirinka Tuxpan. Achaati arhiaspti éskaksi jatapirinka
imeeri mótsitakuani éska ima páapirinka. Ka ísí úspiti,
Tuxpan jurak'uaspti.

Énkaksi niánt'apka k'umanchikueemparhu kétsisptiksi ka
achaati arhispti:

—Diosí meiamu p'íchpiri, énkari k'uanhatsiaka,
intsímpeakakini xénkua, k'urhankuarhi Serafín Rojas jimpo
iámintuechaksini eiankuati nani énkani irekaka.

Achaati éнка mótsitarakuani xanhatenka mókukuspti éska pauantikua jutamunkuapirinka ka nirasti ka íši niáraní Mazatlán. Pauantikua achaati nitamant'aspti, anaxustaspti mótsitarakuani ka achaatiichani enkakši jima jápka uantonskurhini k'urhamarhiaspti nani ireskaspi Serafín Rojas.

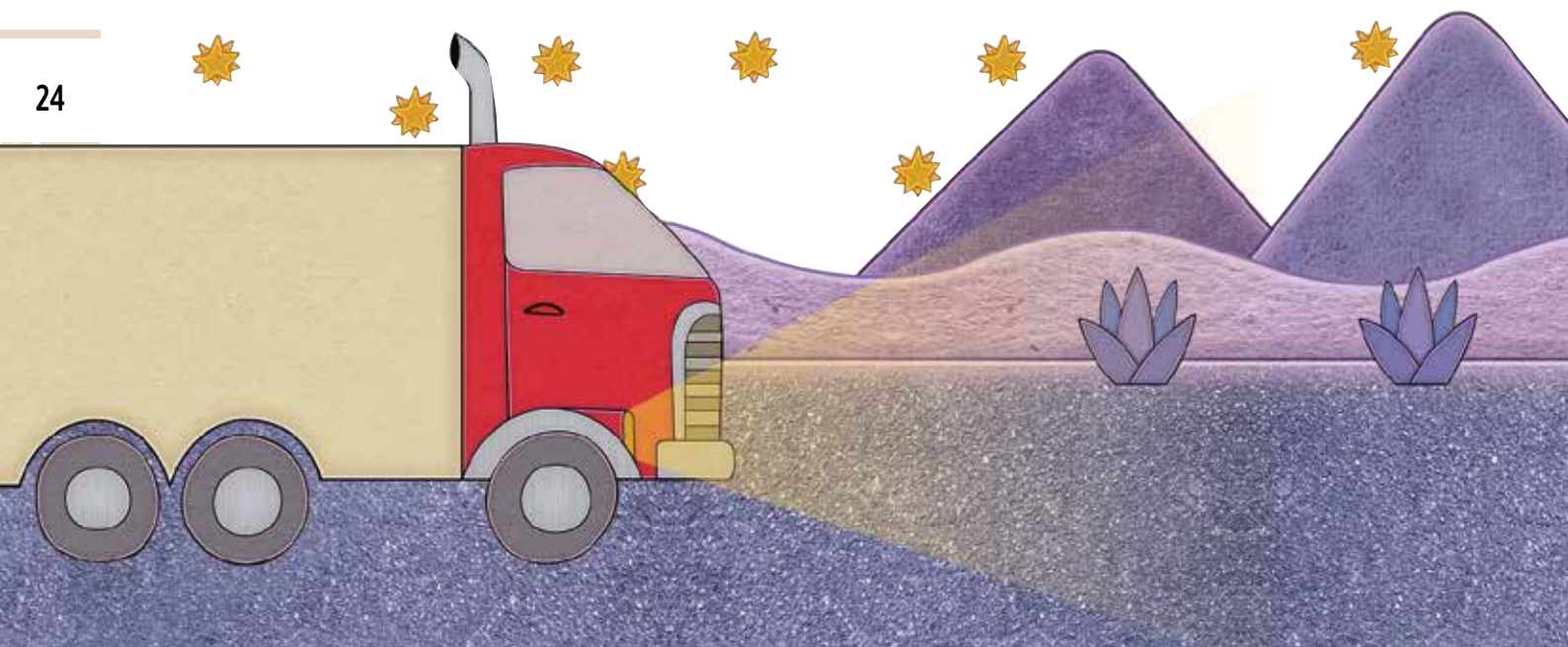
Achaatiicha káni chétapu jukanharhint'aspti ka ískuksi eratperaspti, arhisptiksi éska achaati témpa ka uáp'a ma uéxurhini úsireenti énkakši uarhipka. Achaati éнка mótsitarakuani xanatenka kánikua chésti, ka arhiasti:

—¡No íšiisti! Uitsintekua juáнкуaska ixu, ka méntku xáni chéparini jatant'aspti mótsitarakuani ka nirasti xanharuni jatant'ani.

K'uiripu uantant'asinti éska mántani Semana Santa jimpo, mák'u k'umanchikuarhu ireríicha xarharasinti, kurhak'uarhini éskakši páant'auaka k'umanchikueemparhu.

Tánantsti: Ausencia de la Cruz González

Mónharhitantsti: Angélica Silva Aguilar

17 K'uíxati

Uantant'asinti k'uiripu éska Jalisco ma ireta jimpó, irekaspti ma uarhiiti éнка 60 jatiripka éнка kánikua áńchikurhinka ka iápuru ísi nirasireenti. Jimpoka no káasireenka uáp'eechani ka uámpañi, kánikua uékanhasireenti ka iámintuecha sési uantap'asireenti.

Ma jurhitikua jimpó éнка jima ísi irekapka uantaspiksí éskaksí no exespka uéakuni ma jurhiatikua, ísi jimpó nirasptiksí k'umanchikueemparhu jirinhant'ani. Éнка no ne ma mítakuapka, p'íkunt'asptiksí míkatarakua inchaakustiksí ka exent'asptiksí t'ini uarhirini jarhani, mintsita uékorhekuspti.

Iámintu k'uiripu tánkuarhint'aspti ka ísiksí úni uantatsikuarhikuni. Iámintuecha intsímpespti ampe éнка uétarhipirinka ka ampe éńkaksí jatsikuarhipka. Pauantikua, achaatiicha niraspti jarhakukuni ka ísiksí jatsint'ani.

lámintuecha xarhintku tánkuarhint'aspti ka ísíksí
tsínkunt'ani, íámintueecha kánikua chénhaspti. Énkaksí
uarhiri jatsintskuarhu niarapka mítastíksí uarhiri jatakuani
ka uarhiiti mák'unhati jauant'aspti, ka íámitu k'uiripu
uiriaspti xáni chéparíksí.

Uantanhasínti éska uarhiiti uantasíreenka éska
méntku tsínchint'aspka k'uíni ka éska ma k'uiripu
ampakiti arhipska éska k'uanhatsint'apirinka
k'umanchikueemparhu, nótki níarakusíreenti uarhikua.

Uantanhasínti éska uarhiiti nínt'aspka
xanharakuarhipant'ani chéniimpo ka máteru ma ekuatsi
uéxurhini irekaspti, tátsikua p'aménchaspti ka uarhispti.
Ka nóteru tsínt'aspti.

láasí jameri k'uiripuecha arhip'esínti éнка ma míntsita
uekorhekuaka éska no jatsinhant'aaka, erokanhaati
tanimu jurhiatikua, úati ísí nitamakuarhini éska i uarhiiti,
éska k'uíxapka.

Tánantsti: Ausencia de la Cruz González
Mónharhitantsti: Angélica Silva Aguilar

18 Uantakua chúrikua anapu

Chúriichani jimpo uánikua k'uiripu chékuarhisinti, éнка kurhantiaka ch'amamaskani, éнка exeaka ma k'umanta k'uiripueri, inteni ampe jimpoch'i úsínka jántiak'u chérikuarhini. Ji arisi úkuarhinchaspka ma chúrikua jimpo ka no méni mirikurhisínka, sábadu chúrikua jimpoespti, énkani míntsikuarhini jápka, 12 uéxurhini jatirispka. Jeiankani, jarhaspti juchiiti nana k'éri Esperanza, juchiiti pirenchi Rosa iúmu uéxurhini jatiri ka ji, José.

Chúskutaspkach'i pínaskua jarhani mák'u k'umanchikua anapuechani jinkuni. Chúrikua jimpo, Rosa uékasianti pakarani k'uíni jíntini jinkuni, nana k'éri jeaspti jimpoka sóntiichani méni arhisiaanka éska uékasiaanka pakarani. Apots'íkuskach'i kantsirirhu sési irhikuarhirini.

Áampe miák'i nántini jatini k'uípi, teruk'ani chúri ísi tsínharhisipka chétapkuni, sánkani arhisipka éskuíichani mítaani, jeiankani korhokaska éskani no úsianka manakuarhini k'uanhapintstixapti juchiiti anhanhetakua. Ísi p'ikuarherasiaanka éska chétapurini iámintu kérispka, no úsiaanka jakak'uni imankini úkuarhinchani jápka, jánkuarhisipka uinhapint'ani, áampe úpi.

Jeiankanimentu énkani ísi p'ikuarhirani jápka, kurhaaspka ma uantakua iáuani uératini éнка arhianka juchiiti pirenchiiri jakankuarhikua. Antarhiraparintsini sóntiichani méni arhisiaanti éska Rosani pápirinka imani jinkuni.

Chétapkuni, jánkuarhisiaanka manakuarhini éskani úpirinka juchiiti pirenchini antarhierani, tátsikua, juchiiti anhanhetakua úsiaanti manakuarhini, juchiiti ják'iichani jimpo úspka órhetani, énkani iámintuni órhetapka, uantakua sánkani arhispti jarharent'antsini. Jeiankani úspka manakuarhini ka sánkani arhisipka méntiruni k'uínt'ani kamapakutini juchiiti pirenchini.

Karari: Yair Nahun López Campos
Mónharhitantsti: Néstor Dimas Huacuz

19 Tsimani k'éрати japonteecha*

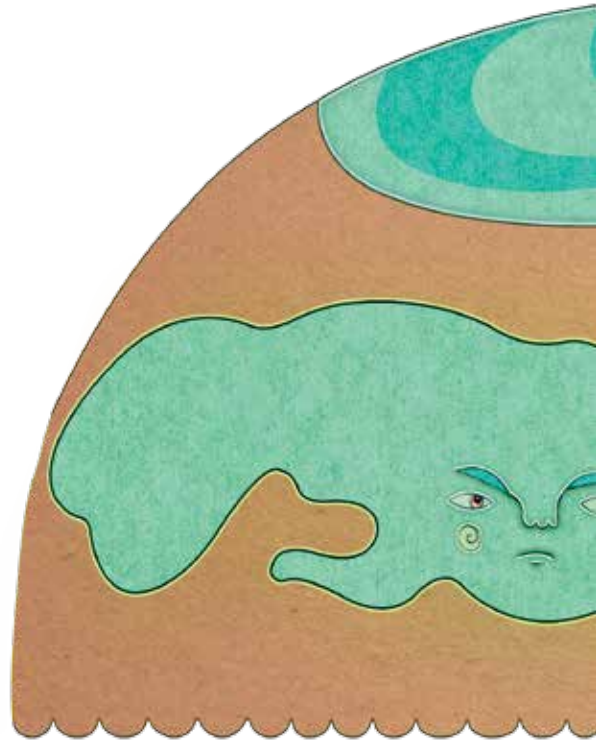
Jini iauani ísǐ éнка arhikorheka Palestina jarhasti tsimani k'éрати japonteecha. Ma japontarhu kánikua ts'irapekuarhesinti uáni kurucha jatamesti, ka sési jási uitsakua jukasti uanamukuni, anatapuecha méntku xáni k'érasti, ka méntkuksi xáni iórhati sǐrankua jukasti énkaksi jimpo itsimajka, ka jamokutini éнка kutsari jaka, tataka ka nanaka sapirhatiicha ch'anasinti.

lorhekua Jordán kuaurantasinti k'éри japontani, xatini jimpo tatakeecha jima ísǐ k'umanchikua úkurhiasinti, kuíniicha xerekua, ka iámintu ampe sési irenhasinti.

lorhekua k'éри Jordán nitamasinti éska na tata jurhiata antaarajka, ka máteru k'éри japonta jimpo niárani. Ixu éнка no ma ampe irekuarhika, ka ch'kurhiicha no kúskasinti, kuíniicha no piresinti, ka no jarhasti terekuarhikua nanaka ka tataka sapirhatiicheeri.

K'uiripuecha no nitamasinti ixu ísǐ, imeechak'u nitamasinti; ixu ísǐ éнка jirenharhini jarhajka. Kánikua tarhiasinti itsirhu uératini ka no ne ma itsimasinti íni itsini.

ǵAmpe jimpo tsimani k'éрати japonteecha no mák'u janharhi?

* Barton, B. (1994). Los dos mares. En Rojas, E. (compilador). *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I.* (2a. edición). México: Editer: 212.

No jintesti iorhekua k'éri Jordán. I pásinti itsi ka
tsimarhiranksi p'irani. No jintesti echeri jima énkaksi jaka,
káni pákua éнка uanontarhiaka. Ampe éнка no mák'ueni
jaka jintesti: japonta Galilea tapokasinti, iorhekua k'érini no
jurak'usinti; iámintu iorhepasinti.

Intsimpeni ka jiókurhini mák'uenisti.

Máteru japonta kánikua jánkorent'asinti, iámintu itsi
patsasinti. No jiáratasinti éska itsi tsinchiaka. Iámintu éнка
tapokaka, jimini pakarasinti. Japonta Galilea íntspesinti
ka irekasinti. I máteru japonta no ma ampe íntspesinti. Ísi
jimpo arhisintiksi Japonta uarhiri.

Mónharhitantsti: Angélica Silva Aguilar

20 Tsirankerani ka kantsuniiri uantantskua*

Erendira sésimintu jási ma iurhitskiri p'urhepicheespti iórhati jauiri turhipiti jukari, sini sapirhati urapiti jukaaspti, kánikua tsípinharhispti, ísi nirasíaanti xanharani éska uarhapani ka iurhitskiriiri p'untsumita jurak'utapasíaanti.

Kánikua uémpesíaanti ma tumpini énka Kuautli arhinaenka Temascaltepec ireta jimpó anapueespti. Kuautlit'u uémpesíaanti Erendirani ka uantakuaksi íntsperarixapti ia. Ima úxapti ma k'umanchikua chéniimpo iretarhu ka júkskasíaanti uánikua echeriichani énka jatsikuarhiapka ánkikuarhita jimpó.

Auantarhu, tukupacha Apatzi áampe jeiapanhentaampi jimpoka uékasíraanka iurhitskirini. Apatzi arhispti Ticatameni, irecha Cutzamala anapu, éska uántikupirinka Erendirani, éska intsínharhitapirinka jimpoka kánikua uékasíraanka. Ticatame úpirinti jimpoka k'éri tukupu acha axaxapka, énka no úpirinka ikichakua jási p'amenchakua jupirinti ka uarhiperata ireteechani jinkuni.

Énkaksi uántikuni niraenka, Erendira urheta uarhaspti ma uarhakua énka no ne ma k'uiripu mítipka, énkaksi nípka exeni intsínharhitakua. Xáni sési uarhaspti iátsit'akuarhu manakuarhisíaanti ima iurhitskirini iámintu k'uiripu tsitispti jimpoka xáni sési uarhaspka, tsítsikiksi pákuspti ka k'uiritsiksi tixatakuspti imani intsínharhitakua jimpó.

* Editores Mexicanos Unidos (recopiladores). (2005). La leyenda del lirio y el rosal. En *Leyendas de los antiguos mexicanos*. México: Editores Mexicanos Unidos: 75-77.

Erendira uántikunhaspti, Apatzi sési p'ikuarheraspti. Xáni sési jási iurhitskiri intsínharhitanhaspti imani tukupu achani.

Kuautli tanimu chúi uerani ueraspti erantskutaspti jima éнка uarhirini jápka uémpekua jémpa ka ménku putirhent'asíaanti. Tanimu jurhiata jimpo, éнка k'uiripu níпка tsakapu intsínharhitakuarhu jatsint'ani iurhitskirini, exesptiksi éска jimaksi kamaperarini k'uiripent'axapka ma sési jási tsirankerani ka ma uiuinhasi kantsuni. Imaksi jinteespti ánima Kuautli ka Erendireeri.

Mónharhitantsti:
Néstor Dimas Huacuz

21 Ignacio ka p'orhemperi*

Japuntarhu uanhamukuni niárapani, tsakapu k'éirihu uaxats'íkutini jarhaspti, Ignacio, tumpi uarhuri, ómekuarhu Yunueni anapu ka uáp'a 10 uéxurhini jatiri. Sapichu kurhankuxapti imani ampe éнка táteempa eiankuni jápka na emankaksi manakurhijka kurucheecha japuntarhu; kánikua tsípisireenti kurhankuni imeeni járhati uantantskueechani, táteempani kurhamukutini ísí exesireenti nájki kurucheecha k'uiripuepi.

Iatsimuparini uantantskuarhisianti méniichani kuámuparini. Xáni sési jánhaskuarhispti teruxutini ísí eranharhini japontani.

Utusi, éнка jima k'uípka, intspekuarhiriispti ka antarhiraasti ka sési uantap'aani ka arhiaani ampets'i úxaki. Arhisti ískuch'ísi jaka ixu sáni eranharhini.

No sési kurhankuspti ima utusi éнка ísí arhipka ka exeni jarhani éska sapichkuespka ka jima jarhani úkua ampenharhini:

—¿Antirisi no áchikuarhini jaki?

Ignacio arhisti:

—Áchikuarhiski ia xarhentkuni niraska uarhuni; ka jatsiska ia uánikua kurucha imankani t'ireaka, ka máru juchiiti uarhiiti niuati páni Pátzcuaro meiapikuarhu, jimposini nóteruni niuaka ia ménteruni inchamini.

Utusi íntspikuarhiri arhisti:

—¿Antirisi no jánkuarhijki sánteru uarhuni? Énkari t'u

* Centro de Estudios Sociales y Ecológicos, A. C. (1998). Ignacio y el visitante. En *Curso Fundamentos para el desarrollo sostenible en la cuenca del lago de Pátzcuaro. Cuaderno de trabajo*. Michoacán: 4-5.

patsapaaka tumina, nóri ióntaaka kánerani ka ampunti máteru uarhukueechani piáani ka icharhuta ma, énka, no uétarhiaka xiót'ani ka imankari jímipo ampuaka páp'eni Pátzcuaro antaparini ka ístu sánteruri uarhuni. Ási ikiakuarhi; ka jáakuarhi ánychikuarhini ka nóri jimini japuntani eramani jarhani uátsĩtini jinkoni, ka ísiri úaka kánerani tumina, ka chéeti uátsi intení eranhakua páati, sésits'ĩ irekani ka jatsikuarhini ampe.

Ignacio ísku jarhaspti, ka t'énksatani ép'u k'uratsikua jinkoni. Ka uáp'a arhisti p'orhemp'erini:

—Tatachi, ka énkani jucha xáni kánikua tumina jatsipirinka éska t'u ampech'i úpirini.

—Méni sési ampe, jímpokats'ĩ úaka tsípikuarhini, ísi arhisti ima achamasĩ teparakuarhiparini.

Ignacio arhisti:

—¿Ka méni tatachi, ampech'isĩ úni jaki juchiiti uátsĩni jinkoni?

Mónharhitantsti: Jorge Antonio Joaquín

22 Juramukueecha ka sési páp'erakua jukaparhastiksi*

¿Juramukua sési páp'erakueeri ampeeski?

Juramukueecha énkats'ini sési xanhatajka juchaari jánkua, ka arhisinti nájkimanka juchaari úkueka, ka imani ampe énkach'i no úaka; ka íni juramukuani jimpo, sési xanharani ka ampuni sési irekani k'uiripuni jinkoni. Ka ísi jimpo úakach'i jukaparharani kaxumpikua juchaari irekakuarhu éska na jinteka: kuách'akukua, sési kurhantikua, mák'uekua, jánkurhikua ka jarhoap'erata. Ka juramukueechanksi méntku ísi no janhanharhisinti, jimposi uétarhijti p'ikuarherakua ma jatsikuni.

¿Jukaparhakueeski juramukueecha sési páp'erakua jimpo?

Uétarhisinti juramukueecha imankach'i jimpo iámintu k'uiripu sési páp'eraaka. Ka jarhasti ampe énkach'i jukaparharajka ka xarharani, sési erokuarhikua ka ampe emanka uékanhaaka ka juramukua kuách'akuni.

Jarhasti juramukueecha ka máteru ampe énka no xarharajka, éska kaxumpikua ka sési úkua ampe énka k'uiripu uétarhinchajka.

Jarhasti juramukueecha énkats'ini sési xanhatajka juchaari jánkua, ka k'uiripu ampuni erakuni náksi sánteru sési marhoatspea.

* INEA. (2008). La importancia de las normas en la convivencia. En *Cuando enfrentamos un delito... La justicia a nuestro alcance*. Antología. México: INEA: 8 y 9.

Sánteruch'i sési jauaka énkats'ini arhiaaka ampech'isi'úa ka ampech'isi' no úa, ka marhoatani imani ampe éнка juramutiicha, ka kúnkuarhikueecha íntspiaka nani énkach'i jauaka; k'umanchikuarhu, jorhentperakuarhu, xanharu jimpo, kúnkuarhikueechani jinkoni, ánychikuarhitarhu ka máruteru ísi.

Sési p'ikuarherakua, sési jánkua ka kuách'akukua énkats'ini juramukueecha íntskujka pauani pauani, ka imeechani jimpo, ampuakach'i erokuarhini ampe máteruecheeri ka ts'imat'u ísi mítini éskaksí erokuarhiaka sáni ampe juchaari.

Uantanhiateecha ka no sési páp'erakua ampe, juramukueecha jarhoasinti k'uiripuni. Ka ístu jirinhant'ani ampesí úkuaua imeechani énkaksí no janhanharhijka juramukua sési páp'erakueeri. Úatiksí xukaani, sési xanharu jatsiraant'ani imeechani énkaksí mítitini jarhajka no ma ampeni janhanharhini ka no sési úni ampe.

Mónharhitantsti: Jorge Antonio Joaquín

23 Marikueeri tsánharhikua

Ireta sapichurhu ma énka arhinhajka Zipiajo, jarhaspti ma marikua énka ísì uanteenka éska ima jorhentpiriipirinka, k'éri jorhentperakuarhu k'amakuni, sapirhati p'urhepechani jorhentaani. Énka k'amakupka secundaria, táteempa arhispti, éska nóteru úpirinka jorhenkua p'irani, jimpoka nóteru jatsispka tumina, ka jimpokanha marikueecheeri úkua jintesti parhankuarhu t'irekua úmant'ani, ka jimini jorhenkua, no ma ampe marhuakupirinti.

Kánikua mískuarhitini pakarasti marikua, jimpoka imaari eratsikua nótaru úkuarhipirinka, uerani, uerasti jimpoka táateempeechea nóteruksì jarhoapirinka jorhenkuarhini ka úni nana jorhentperiini. Ima jurhiatikueechani jimpotiárasti ma k'uiripu, ka p'ímarhiani iámintu k'uiripuni, ne énka uékapirinka jorhentpiriini, p'urhepecha ka turhisì jimpoti, Instituto Nacional para la Educación de los Adultos (*INEA*) jinkoni, ima marikua énka mítipka éska jarhaspka ima ánychikurhita, kánekua tsípesti ka no jamperi sésikua kurhatakuasti táateempeecheani ka kúparhakusti jorhentpirini. Káni tsípixapti jimpoka úpirinka jorhentpini p'urhepecha jimpoti.

Táteempa kánikua ikiaspti énka mítipka éska ima ísì ánychikuarhini jápka ka arhisti éska jurak'upirinka imani jorhentperakua. Jóperu marikua no kurhach'asti jimpoka kánikua tsípixapti jima jarhoap'eni, mítiparini éska k'éri k'amanharhintskueespti, ima sési p'ikuarhiraxapti jimpoka tumpiichani ka k'éратиichani jorhentaani jápka arhint'ani

ka karani, ka sáneru sési p'ikuarherani énkaksi xanharu jimpó kúmeenka ka arhinksi "jorhentperi", ka ísi arhiparinksi sési p'ikuastasireenti, jimpoka exexapka éska imani ampe éнка eratsipka, no méni úkuarhipirinka, jóperu iáasi úkuarhixapti ia.

Tsimani uéxurhini jámasti jorhentpini tumpiichani ka k'éратиichani, tátsikua uantasti sáneru jorhenkurhini ka ísi úni sáneru sési jorhentpini. Inchamukusti preparatoriarhu ka chúkutamani k'éri jorhentperakuarhu ma, ísi jimpó no ne máteru úpirinti kuák'utani ka úkuarhisti iámintu ampe éнка ima sapichuetki eratsipka, no jurak'uparini xáni sési jási ánychikuarhitani. Inte marikua iáasi Licenciadaesti, jorhentpiti Especial, ka sáneru jánkuarhint'asti jorhenkuarhini máteru k'éri jorhentperakuarhu.

Juchasi úaka ánychikurhini ka eratsint'ani ampe éнка uétarhijka úni ka no jurak'uni iámintu ampe énkaksi eratsiaka. Jimpokinisi p'imarhijka éskari no méni jurak'utakurhiaka.

Karari: Angélica Silva Aguilar
Mónharhitantsti: Jorge Antonio Joaquín

24 Uantakua jupincheani

Mintsita jinkoni uékasinkakini uantap'ani
tumpi iurhitskiri énkari kurhankujka,
éska juchiiti uantakua chíiti mintsitarhu niáraaka,
éskaksi kústaaka chíiti míkakuani.

Éska juchiiti uantakua káraaka,
ka iauani jameri niáraaka.

Ixu jarhani,
jinteani méntku jarhani pini jántikuarhu,
no ampe uantakua jinkoni, chikuanterakuarhu,
ka no ampe uékakua jinkoni.

Ísi irekani, no ne ixeni,
¿no ampe mítiparini?
O chúxapani jorhenkuani,
t'u uanta íaasi
juramukuarhu xanharuni jupikani,
xanharani jakak'ukua jupikani,
xanharani úkua p'irani,
t'u uanta ia.

Mítikuats'ini xanhatasinti,
jintesti t'íntskua
énkats'ini orhechipajka juchaari xanharuni,
ka páerants'ini juchaari uékakueecharhu.

Mítikua ampe uinirhikurhinta,
jintesti míntsikakua imeeri
énka ják'i íntskujka niátakuani,
ka úni antakuerani tsípikurhitani.

Íntskukurhi tsípikuarhitani
jirinhant'a uékakueechani,
méntku ísi k'amarhuta chíiti úkueechani.

T'u orhets'íkuti úakari,
t'u chuxapanhaakari,
miá éska jucha ixu jarhaska,
chíiti ampe jorhenkuarhini ka irekakueeri ampe,
no méni ióntakuarhuesti, iáasíisti
ka ísi uéenani jorhenkua p'irani.

Karariicha ka mónharhitantstiicha:

Angélica Silva Aguilar ka Alicia Mateo Manzo

25 Ukuri ka chúp'iri*

Uéenakuarhu úkuarhispti jurhiatikuechani jimpo éнка no ne mítipka chúp'irini ísì jimpo, no ne jatsispti.

Ménta, auantarhu uekorhespti k'éri ma tsakapu chúp'iri jinkuni ka iámintueecha chérhisianti antarihierani, jarhaspti ma nana k'éri éнка no ma ampe chérhianka jimpoka sikuamiispka.

Uiriaspti nana k'éri jimanka antatseerapka éнка tsakapu párhuni jámaenka ka pákuarhispti chup'irini k'éri axantikua k'arhiri jimpo. Chéniimpo terunukua, t'inataspti éнка jurhiata ka chúrikua kuáenka éska no méni párhupirinka.

Jima anapu ireriicha, énkaksì niárapka p'urhempini nana k'érini, exesptiksì éska sési ampeespa ka éska marhuasíiaanka, jimpokaksì úsianka jurhent'ani. Nana k'éri no néni uékasianti intsikuarhini sáni chúp'iri, nák'irukaksì manakuarhiriichani ampe pákuaenka ka t'irekua ampeksì eiaakuaenka.

Uánikua k'uiripu eratsesianti nani náksì úpirini sáni sipakuni ka uantasiantiksì éskaksì no niárapirinka aiankuni jimpokaksì chérhisianka nana sikuamini.

Ma jurhiatikua antaraspti ukuri ka arhiaspti:

—Énkats'ini eiaachiska, éska ixu uératini, nóts'ini ánt'aaka, ka juchiiti uátsiichantuts'ini no acheantauaka, jíksini juáchiaka chúp'iri.

* Rojas, E. (1994). El tlacuache y el fuego. En Rojas, E. (compilador), *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I*. (2a. edición). México: Editer: 100-101.

Teresmarhusptiksi k'uiripu ka arhisptiksi éska imeecha no
úspka, antisí ima úpirini, nák'i jukari sapichueepi ka nómeni
ampe úspti.

Ukuri arhiaspti:

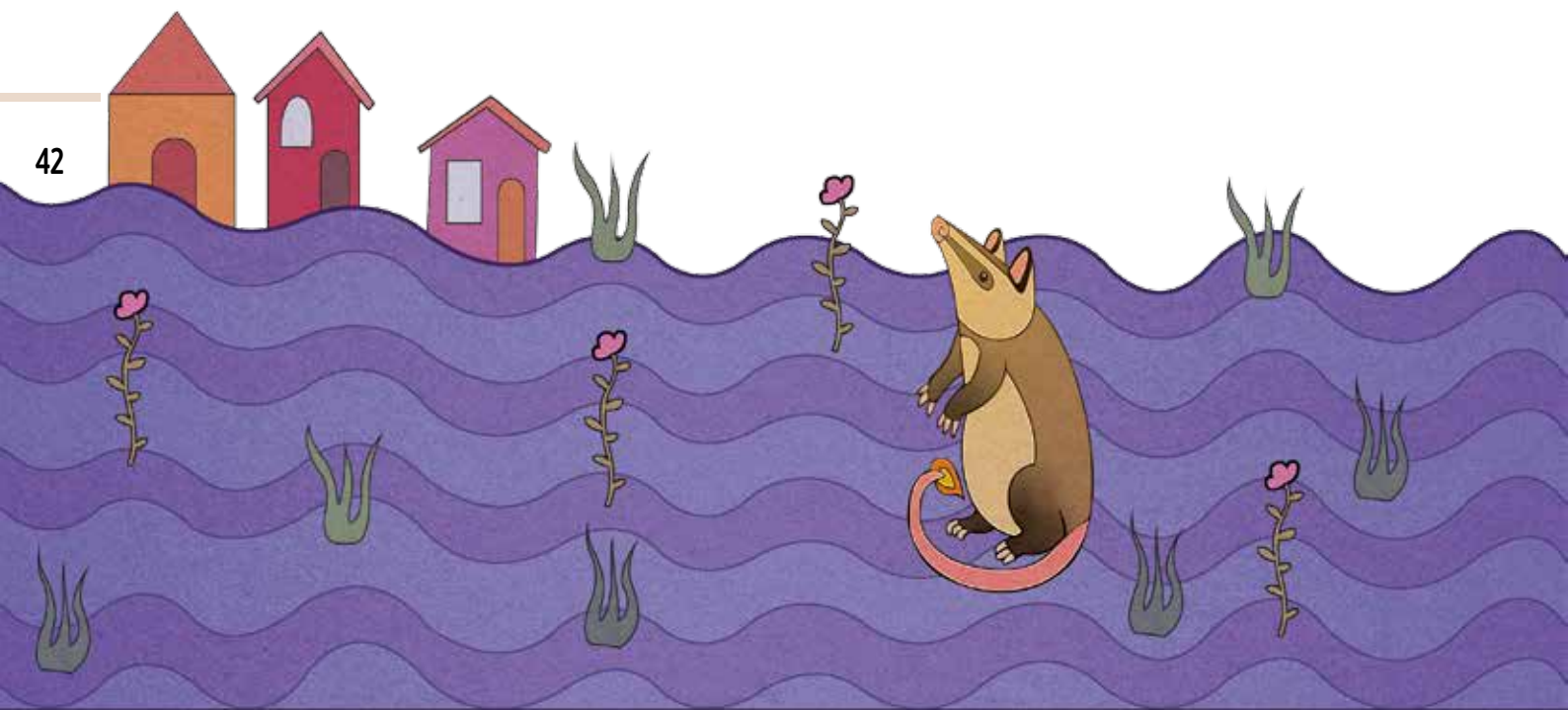
—láasits'ini teresmarhuxaka tátsikua chási
teresmarhunhaaka jimpokani ji úaka ampe énkani
eiaakuarhik'a ka iáasí inchatiru jimpots'í exeaka.

Inchatiru jimpó, ukuri niraspti k'umanchikueecharhu éska k'uiripu eront'ani japirinka na jatini éнка k'uánhatsepirinka chúp'irini jinkuni. Ka ísï, niraspti nana k'ériiri k'umanchikua jimpó.

Arhispti nana k'ériini éнка niárapka éska íntskupirinka sésikua jima sáni jarhani jimpoka jukari ts'iraxapka. Nana k'éri kómu p'ikuarhiraspti ukurini ísï exeparini ka inchaataspti. Éнка antat'akuerapka chúp'irirhu, éнка no exeni jápka nana k'éri, sánkani arhispti inchap'ani ch'étini ka éнка korhokapka éska jatsispka chúp'irini, uiriaspti uéakunt'ani ka niraspti ireta k'umanchikueecharhu intsikuarhpini chúp'iri jimanka jameri antakutapka.

Mónharhitantsti: Néstor Dimas Huacuz

26 Mirinchiti*

Íónisti sáni ia, Tabachi ireta jímbo, tanimu erachiicha uéraspti karichiichani erankuani.

Énkaksi juátarhu jápka, chétakuarhisptiksi karichiicha ka sipakuarhisptiksi. Guadalupe, pirenchi jémpe sántiru k'éri, arhispti mímeempani Pedru arhikata:

—Exe Maríani, séskuni jirinhant'auaaka juchaari karichiichani.

—Áampe —mókukuspti Pedru—, jít'ukini niuaka pámpini jirinhant'aani.

Ísíksi uantaparini jántiak'uksi jurak'uspti pirempa sapichuni.

Énkaksi k'amakupka táant'aani karichiichani, Pedru ka Guadalupe k'uanhatsesptiksi Maríani p'int'ani, ka nóteruksi exent'aspti jimankaksi jurak'upka, chéparinksi k'uanhatsent'aspti tata k'ériimpo ka nóksi eiankuaspti ampe éнка úkuarhipka.

Pauantemakua, aiankuaspti tata k'éri jémpiichani ka imaksi niraspti uantantskuarhikuni xurhik'ini ka eiankuani sapirhatiicheeri táati jémpiichani.

—Ási jáakuarhii —arhiasti xurhik'i—, ji kuáp'iaka Maríaeri ánimani ka ísi úati xanharu jatsirant'ani éнка juánkuaka cháari k'umanchikua jímbo.

Táati jémpiicha eiankuspti juramutini ka íámintu k'uiripu iretarhu anapu tsítsekuarhisptiksi nirani jirinhant'ani Maríani. Kuímu jurhiata nitamaspti ka nóksi úsianti exent'ani nanaka sapichuni, táati jémpiicha jánkuarhispti jirinhant'ani íápuru ísi.

* González, B. (2004) y otros. Alma perdida. En *Las historias de los viejos. Anayáwari Irétari*, Chihuahua, Karí Igómari Níwara: 36-39.

Ma jurhiatikua, juátani ma uéts'íkuspti amampa ka jini jatini erap'aspti iápuru ísi. Énka exepka, juátarhu inchanharhikutini jarhani María ch'anani jarhani, uiriasti kénhint'ani ka, énka antarhirapka, exespti éska p'amenchaxapka, jimposi xurhik'ini pákupti.

—Ji ixeka éska ánima jémpa ampakint'aaka ka éska uéent'aaka sési t'ireni —arhisti—, ási uantanhie.

K'uiripu énka mítipka éska xarhant'aspka nanaka sapichu, iámintuksí tánkuarhispti k'urhankuarhini Maríáeri p'amenchakua.

—Erachi jémpiicha jatsisti k'amanharhintskua jimpokaksí jantiak'u jurak'uspka —uantaspti ma achaati.

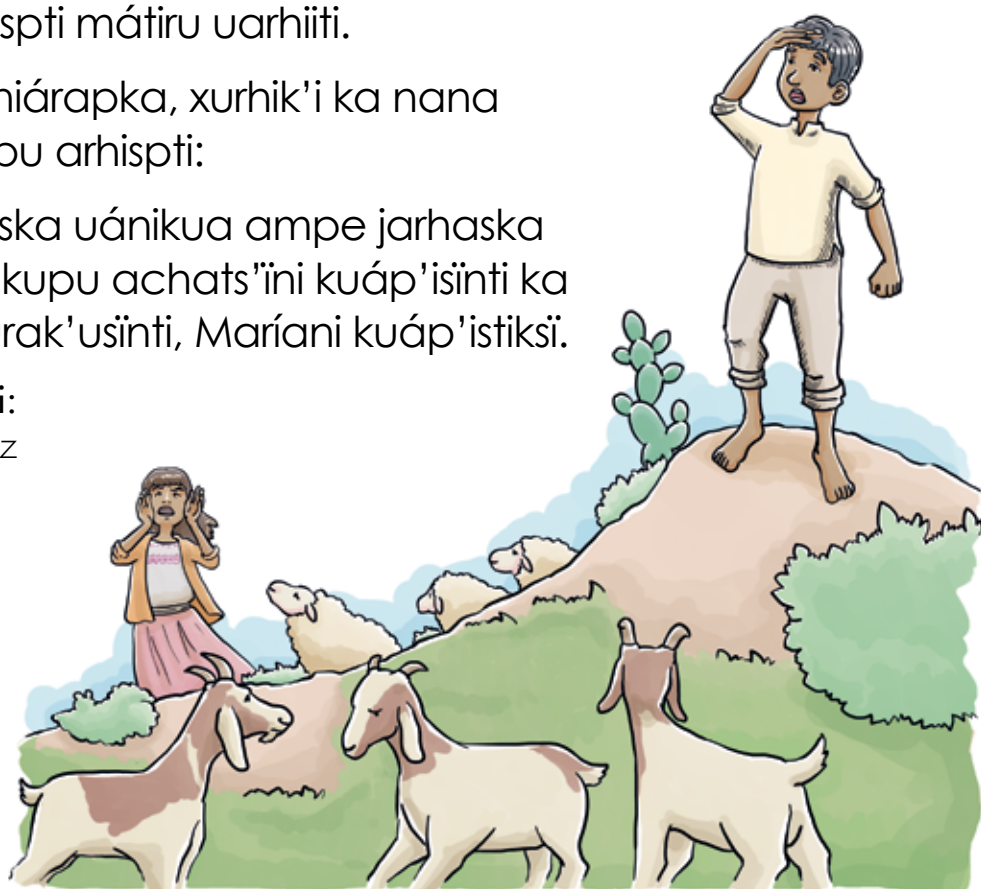
—Jo, ka juátarhu anapu sumpasiicha kuáp'isti —arhispti mátiru uarhiiti.

Énka juramuti niárapka, xurhik'i ka nana k'ériicha, k'uiripu arhispti:

—Mítiskach'i éska uánikua ampe jarhaska jini juátarhu, Tukupu achats'ini kuáp'isinti ka nóts'ini méni jurak'usinti, Maríani kuáp'istiksi.

Mónharhitantsti:

Néstor Dimas Huacuz

27 K'uákiicha*

Tsimani k'uákiicha xerekua ma úkuarhispti ómikuarhu, ka éнка k'uáki tsinti pak'arapka, uékasiampiti uáp'eechani icherintu móskuani.

Urheta k'uáki sapichuni ma páxapti parhimitani k'éri japuntarhu, ka teremikua íši kuát'araspti ia. K'uáki iatsit'akuarhu káraparini intiok'u uantaspti:

“Iáasi énkani uinhapeka ka inte no kuetsapini úsinka uinhapini páni juchiiti uátsini; ka énkani ji t'arhepeaka ka nóteru uinhapini, ¿juchiiti uátsirini úa exent'ani ma jurhia ka páuani máteru nani?”

* Tolstoi, L. (1994) El cuervo y sus hijos. En Rojas, E. (compilador), *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I*. (2a. edición). México: Editor: 175-176.

K'uáki k'urhamarhisti uáp'ani:

—Énkari t'u uiuin haxiaka ka ji t'arhepeni ia ǵt'úrini ísi mós kua? ǵSésirini arhi!

K'uáki sapichu, chéparini jimpoka uekamant'apirinka japontarhu terumikua, ísi arhispti:

—ǵJo, jíkini páaka!

K'uáki no jakak'ukuspti uáp'ituempani ka jurarkuspti. K'uáki sapichu úekamispti ka jima uarhimini.

K'uáki t'arhepiti k'uanhatsint'aspti ómikuvarhu, ka máteru uáp'ani tarhatasti ka nirasti parhimeni. Ka ménteru, kuat'aratini, k'urhamarhisti uáp'ani:

—Énkani ji t'arhepeaka, ǵt'úrini páa iápuru ísi, éska jikini na pájka?

Chétapu méntkuni éska erachiimpa, k'uáki kurhakuspti:

—Jo ísi úati.

Táatiimpa méntkuni no jakak'ukuspti ka póksamataraspti.

Énka k'uanhatsint'apka ómekuvarhu, xerekuvarhu ma irhakuaterku k'uáki sapichu jarhaspti.

Uáp'ani tarhatasti ka ménteru nipapasti kárapani parhimini japontarhu.

Ménteru kuat'aratini, uáp'a sapichuni kurhamarhisti:

—ǵExent'aarini énkani ji t'arhepeaka ia ka nóteru uinhapini ia?

Ka k'uáki sapichu kurhakusti:

—ǵNómpe!

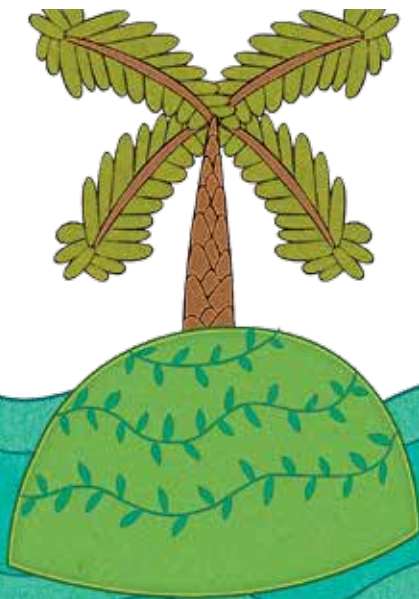
—ǵAnti ia? —táati jempa k'urhamarhisti.

—Énkari t'u tarhepieka, ka ji uiuinhiaxini; xerekua jatsikuarheaka ka nántikani t'ini juchii uátsiichani káankuarhieka. Imeechantuni móskuauaka íši éskarini t'u na móskuni jaka.

Jimani k'uáki tarhepiti eratsini pakarasti: “Ísimentuesti. Ka íši jímpe parhikutaaka antamukuerani jameri”.

Ka íši úspti, japontarhu jamukutini jurak'uspti k'uáki sapichuni.

Mónharhitantsti: Rosa Isela Martínez Ramírez

28 Mámaru jási juramukueecha*

lámintu k'uiripuechach'i ireteechani jimpo irekaska ka ísiksí úsinka jarhuap'erani, márku kúnkuarhitini jarhoap'erani ka úsinti k'uiripu jarhuatakuarhini. Énkach'i mátiruechani jinkoni uantap'eraaka, úsínkach'i ísí sési k'uiripini ka ístuksí jarhuasinka máteruechani sési k'uiriperaani. Méniichani, iretaechani jimpo no sési páp'eranhasinti, máruksí uantanhiaitiicha úkuarhisinti jimpoki k'uiripu no janhanharhiasinka juramukueechani ireteeri ka sési irekueeri ka jimaksi úkuarhisinti kurhumperata ka ipuperata ampe.

lóntki úntani, k'uiripuecha mámaru jánkuarhint'asti uantanhiettiichani sési péent'auaeni. Urheta anapu iretiicha p'íkurhint'asiantiksí énka k'uiripu ma at'anhaenka ka jarhaspti Juramukua karakata ma Talión arhikata énka ísí arhijka: "énkari éskua pikunharhp'iaka o sini ampe t'ut'uksini ísí kánt'anhaati", inte uantakua eratsikataspti éska no sési útspirini ísí k'amanharhint'apirinka. Ísí jimpo, uántikpitiichanksí uántikuasianti, uarhiriiri k'uiripu o uantikuani.

Ístu jánhaspti k'uiripu túa ísí, ísí éska, inte jurhenati ka janhaskati Grecia anapuupka Calicles, nénka uinhats'itapka juramukua sántiru uinhapitiiri. Inte xási iratsikua jimpo, k'uiripu ka iretiichanha sánteru uinhapitiicha úsianiksí juramuni k'amanharhint'aparini k'uiripuni némankaksi ts'imi úekapirinka, ka nít'u uétarhini aiemp'ini antisí ísí juramuni jarhanksí. Sánteru uinhapitiicha, ísí juramukuarhiparini úsaantiksí iratsipani ka ísí jámani, ka juramusiantiksí k'amanharhint'ani no sési ampe ka

* INEA. (2008). Distintas formas de resolver los conflictos. En *Cuando enfrentamos un delito... La justicia a nuestro alcance*. Antología. (2a edición). México: INEA: 6-7.

imeecheeri ampe kuáchakurani, nánka ts'imi uékanka, ka nóksi ne máni janhanharhiparini.

Ísi jimpo, túa ísi uératini jarhasptiksi mámaru jási juramukueecha k'amanharhint'aparini no sési páp'erakua ampe ka énka ampe no kurhantinhapirinka ka terutamani kaxumpikuani. Jimani ísi jarhaspti póatsperantskua, jima máteru k'uiripu ma jámasianti arhistakuani ka k'amanharhint'ap'ini ka úni sési pak'atperant'ani. Sánteru sáni, ninhasaanti uantontskuarhikuani k'amanharhintskueechani tata k'ériichani jinkoni, juramutini jinkoni ka máteru juramutichani jinkoni ka ts'imi jarhoap'esianti sési pak'atperani ka úni tekaatsperant'ani.

Exepanhani éska uétarhisinka sési iratsint'ani nánka sésipirinka k'amanharhintskua jimpo sési pakatperanhani, ióntki uéenanhaspti juramukua úant'ani ka mítitaranksi íámintu k'uiripuni éska ísi k'amanharhint'apirinka énkaksi ampe ma no sési niátapirinka ka nóksi janhanharhini juramukuani. Ka ístuksi kantsaaspti ka uaxastasptiksi ne k'uiripu úpirinka arhiarhitaani imani k'uiripuni énkaksi no kurhantipirinka juramukua jimpo jámani.

lóni ísi kámperanhasianti siranta juramukua jimpo pakatperanhani ka urhets'ikuti juramutiicha marhoatasianti juramukuani ka k'amanharhintskueechani sési pakatperaani, jóperu sánhani arhipastiksi uantani ka iratsint'ani éska uétarhisianka sési juramukua janhaskatiicha énkaksi mítikuaka ts'ampikueechani sési ixeani ka éska *none máni uékaaka jarhuani nit'u ma néni marhuakuparini*. I jási juramukua mítikuarhisti ka iratsinhant'asinti, ka iáasi inte juramukuani jimposi áchikuarhinhani jati juchaari iretarhu.

Mónharhitantsti: Rosa Isela Martínez Ramírez

29 P'urhepecheeri jakak'ukua*

Énka jucha nóteru jakak'uaka éskats'ini ióntki anapu p'orhepecheecha jurak'uchiaska k'éрати juáteechani, ka amparhati anhatapuechani, p'untsumarhari tsítsikiichani, jímankani, sánkani arhiaka uarhini.

Énkaksi no jakak'uaka éska juchaari anastakua echeri jápu úkuarhiska, éskamintu itsítent'axaka jimpoka urapinharhiicha iámintu ampets'ini euakuarhixaka ia, jímak'ani, sánkaniksi arhixaka uarhini.

Juchaari ióntki anapu táateecha jatsikuarhispti imeecheeri ireta miántskua ka arhikuasíamtiaksi uáp'eechani, iámintu ampe énka jaka parhakpinirhu, éska na jinteka auantarhu, echerinturhu, anhatapuecharhu, tsítsikiicharhu, tata jurhiatarhu, nana kutsirhu ka jóskueecharhu, ka pirekuant'asíamptiksi iámintu ampe.

Kurhikua k'éri p'urhepecheri pápixati. Jaue iámituechaksi úrhutant'ani ch'pirini, kuách'akuparinch'i mántani jurhiatikua, mántani chúrikua ka nóksi jurak'uni éska páp'eaka.

Énkaksi juchaari ireteecha mirikurhiaka pireni ka mirikurhinch'i kústani juchaari kústatiichani, énkaksi juchaari tumpiicha ka iurhitskiriicha kurhantiaka uérakua anapu, jímak'aniksi, jinteukach'i ma ireta no mimixikua kánti. Énkaksi nóteru úaka aiankuani sapirhatiichani néemanka jintepka k'éri Tariácuri, ka juchaari petamutiicha ka Kurhikuaueri ka máteru k'uiripu ampe.

* González, B. (1995). Doctrina p'urhepecha. En *Xanarani xanarani (caminar, caminar)*. México: INI: 86-91.

Énka náantiicha nóteru kamanharhiaka k'uanintikua jinkoni uap'eechani, énka ts'imi nóteru íntskuauaka etsukua, jimak'ani jinteuati, énkats'ini urapinharhiicha uantikuni jáuaka.

Énka p'urhepecha nóteru mítiaka júkskani tsíri, t'atsini, apupu ka purhu ampe, jimak'anksi, juchaari k'uínchikueecha k'amakurhiatiksi ka mítiakaksi éska k'amatakurhixakaksi ia.

Énka p'urhepechaksi mirikurhiaka úkata úani, énkach'i mirimuaka juchaari uantani, ka nóteru auantarhu eranchini, ka nóteruch'i sési arhikuauaka tsitsikiichani ka nóteruch'i pirekuani uantanhaati éskaksi nóteru kaxumpiiska.

Énkaksi nóteru úaka uantontskuarhini kuíniicha jinkoni, ka parakateechani jinkoni, ka tsitsikiichani jinkoni, jimak'aniksi, exeaka éska juchaari tsípikua k'amakurhixaka.

Énka juchaari k'uiripu nóteru xukuparhaaka sirít'akua, nóteru tánhikua jukani, ka k'uanintikua jóch'ani, ka níteru sununta ka káts'íkua jukani, jimani, nóteruch'i p'orhepecheaka.

Énkaksi jurak'uaka juchaari ampe ka támu ísíksi nirani irekani, jimpokaksi k'uratsisinka p'urhepecheeni, énka mirikurhiakaksi Kurhikuauerini jimak'anksi k'amarani jáuaka.

lámintu i ampe no nitamakuarhiati jimpokaksi uánikua k'uiripueska énkaksi urhutant'aaka jimpanhi ch'pirini. Tata jurhiata ménteru iápuru ísí tsántskant'aati iámintu uantanihikua ampe jimpoka ka inte ch'píri jimpanhi no méni párhuaati ka no méni k'amakurhiati juchaari uantakua, jóskueecha, tsitsikiicha, itsi, tarhiata ka iámintu ampe, jimpoka iámintu ampe juchaariiska.

Mónharhitantsti: Jorge Antonio Joaquín

30 Uarhiiti ánehakorheti

Sara tsinti pakarasti 40 uéxurhini jatiri, témpini uáp'eechani jinkoni p'akaraspti; sáneru sapichu 6 uéxurhini jatiri. Imani iretarhu uarhiiti tsintiicha no sési exenhasireenti ka uarhiitiichamintu nóksí janhanharhiani no ma ampe úkusti ima ampe. Inteni ampe no arhimaspti Sara ka t'arhexeraasti uáp'eempeechani.

Jatsiaspti echeriichani éнка uámpa jurak'ukuapka ka jima ikarasireenti: purhu, k'auasi, toma, tsíri, t'atsini ka jáasi; ka imani ampe íntspikuarhisireenti máteru ireteecharhu ka mó't'akuni máteru ampe jinkoni.

lámintu uáp'eechani, tataka ka nanakeechani, jorhenkua íntsaasti, ísí jimpó máru jini axaaspti jorhentperakuarhu Antúnez, ka máteruechani axaaspti jini jorhentperakuarhu Huertarhu éнка Morelia jaka, máteruksí chéneempo pakaraspti amampani jarhoani úkuta úani ka júkskani ampe, ka máteruksí jiniani nirasti Estados Unidos parhikuni.

Imani k'umanchikuarhu anapuecha uánispti jimpoka uáp'eecha témpuchaspti ia ka kánkuarhiansí uáp'eechani, ka iámintuksí márku irekuarhisptiksí, ka sésiksí páp'erani ka ísiksí t'arhexispti márku.

Ma jurhiatikua, Sara eiankunhaspti éska no sési úkuarhispti, éska ma uáp'ani uántikuspkaksí, ima p'ikuarhetsixapti ia, jimpoka tsánharhispti uámpani ka imanha ísí arhini éska sési japirinka ka no kuatant'apirinka ánehikuarhini éska na jánkuarhini jápka uáp'echani jimpó.

Sara no uantasireenti turhisí, jóperu, éнка uáp'a uarhipka, ima jámaspti siranta ampe petaani jini Morelia k'éri ireta

jimpo. Inteni jinkoni nirasireenti pámpeni uáp'a sapichu, tsípa jimpo trénini jatasireentiksí imanka jima nitameenka juátarhu uanatini.

Énkaksí níáreenka estasionirhu arhasireentiksí sáni kamata kurhinta jinkoni ka iauanksí xanharani jimpoka k'umanchikua jini jarhaspka Morelia uéakupani ísí, ka jima nóksí sáni sési kánhaspti jimpokaksí p'urhepecheespka ka jimpoka no uantanka turhisí. Sómeni p'itarkuarhiasireentiksí éskaksí nipirinka ka ts'íma nirasireenti ka nóksí erokaani.

Sara, kuatant'aspti ia xáni ísí kánhani ka exespti éska uétarhinchasireenka turhisí jimpo uantani, arhaspti uáp'eechani éskaksí jorhentapirinka turhisí uantani ka ísí ampuni kuáp'ikuarhini. Ka aienkunhaspti éska juramukuarhu anapuecha juramuminhaska éska úakaksí jirinhakuani uantari ma éнка méntkueni uantapirinka ka úni kurhamukperani. Ka ísí jimpo sánteru no kuatant'aspti imeeri uantanhiatani chúxapani jarhani, nájki uánikua uéxurhini jimpo sési pakatperapka, no méni kuatant'aspti ísí jámani jarhani. Ka juramutiichani kurhakuaspti éskaksí jirinhapirinka uantarini ma jimpoka mítispti turhisí uantani, jóperu uáni uantakua no kurhankuant'asireenti.

Ísí jimpo Sara, nájkiruka no sési nitamani jápka, nómintu méni kuatant'aspti jánkuarhispti ánkikuarhini jarhani ka ampuni uáp'eechani sési ampe íntsaani, ka jánkuarhispti éska iretarhu ka uérakua ísí sési kánhant'apirinka. Sara uáp'eecha sési ampeksí k'uiripuespti, ka jarhoasptiksí iretani ka méntku ísí exep'erasptiksí éska mák'u k'umanchikuarhu anapuecha.

Karari: Erandi de Jesús Díaz Barriga
Mónharhitantsti: Jorge Antonio Joaquín

31 Juramutiiri ánychikuarhita eratseparini imeeri iretaka jimpo*

México nótki sési mítekorhesti ampe arhikuekasini ka na na marhootanhasini í uantakua *democracia*, jimposi no ne ma úati sésimintu uantani ampe énka arhikuekajka.

I uantakua iámu k'uipuni tatakeechani ka nanakeechani éskaksi ménteru uéent'aaka eratsint'ani, úsinti ísi úkuarhini éska i uantakua námanka arhijka. Ísi jimpo juchaari ánychikuarhita jintesti ánychikuarhini ka uinhachani ka éski juchat'u indígenaecha míteska sési juramuni ka uantani.

[...]

Exeparini éska juramutiicha nóteru úsiniksi uinhakunt'ani k'uipueri sésikueechani o juramukueechani México anapu, ima zapatistaecha ka indígenaecha, iratsint'axatiksi máteru jási juramukua énka jupinkorheka p'intekueecharhu ka úaka ísi úkuarhini. Ísiksi iratsint'asini totonacaecha ima siranta karakata jimpo énka arhiranhaka Diálogos de San Andrés:

Urhetakua anapu eratsikua arhisinti, éska juchaari juramukua túa anapu uantaskukata jarhaska. Ma ampe énkaksi uantajka achamasí k'ératicha éska juramukua marhoatpisinti, éska ísiuaka éska táati ka náanti ka iretani kuách'akuni. Ka énka juramuti ma nóteru marhoatsipitieka jimpoesti jimpoka máteru iratsikua inchats'isinti. Juramutiiri ánychikuarhita jintesti kuáp'ini irietani ka k'uipuni.

* López, A. (2008). Ejercicio de la autoridad y democracia desde la perspectiva indígena. En INEA, *Ciudadanía. Participemos activamente*. Antología. (2a. edición). México: INEA: 39-40.

Ireteecha no turhisiiicha uékasinti juramukua jimpanhi xanhatani ka p'ímarhisinti juramukua Estado anapuni ka iámintu k'uiripuni éskaksi ménteruni jási páp'erakua uékasinka jatsini imani jinkuni ka iámu k'uiripuni jinkuni, janhanharhipani mimixekueechani ka k'uiripueri énkaksi uékaaka marhoatani, nómpe jimak'u partido políticoechani jinkoni ka imeeri juramutiicheeri erakukua jimpok'u.

Tánkuarhikueecharhu —jini San Andrés, k'uiripu Nicolás Ruiz, Chiapas, anapuecha uinats'itaspti ka uantastiksi— nóts'i imankua úaka úni éska sīranta karakata erakuntskueeri electoral na arhijka. Énkaksi juramutiichak'u ka máru k'uiripu erakperant'ajka, indígenaecha ískuaksi úranhasinka ka máteru k'uirupuechaksi karharajti; ka nóksi k'uanient'asinti jurhietikueecha irakparantskueecha

ka jucha ma ireta tánkuarhient'asínka juramuti o urhets'íkutiichani irakuant'ani, jimpo uétarhisínti jupient'aani sésikueechani ka marhuatant'ani juchaari p'intekueechani. Ka éskats'íni no juramuti turhisíicha ixeni jauaka ka no partidoecha, ka ísí jimpo uinhiastant'ani ireteecheeri juramukua ka eratsikua.

No, ampe jucha uantasínka éskaksi no jauaka partidoecha —ísí uantaspti zapoteco urhets'íkuti ma— [...], partidoecha juchaari ireteechani jorhenkuarhipirintiksi ka janhanharhieni.

Énkaksi juramutiichani irakuanhajka jupintakueecharhu nóksi uétarhisíni partido arhikateecha, nómpé no jíókuarhisínka jucha; ireteecha jatsisti námanksi irakuajka juramutiichani.

Jimpo uétarhisínti éskats'ínti janhanharieka juchaari ménterueni jási iratsikueechani juramukueeri indígena ireteecheeri, no tuminu tánaniísti ka ni sípani, marhoatspini, ima jintesti juramukua.

Mónharhitantsti: Rosa Isela Martínez Ramírez

32 Tata Máximo

Jarhasti ma achaati énka íáasí jameri miánhant'ajka jimpoka sési ánchekorhespti ireta pórhepechani jinkoni, ima sési jámastí mítini ka jorhentpini p'orhepecha uantakuani; ima no ixu anapuespti, Estados Unidos uératini jurhaspti.

Ima achaati Maxwell D. Lathrop arhikorhespti ka antap'enuspti jini Pensilvania 1909 jimpoka ka énka k'amarhutapka K'éri jorhentperakua jorhenkuarheni Lafayette arhikata, jurhaspti México 1935 jimpoka. Orheta niarasti Oaxaca ka Puebla, ka 1936 jimpoka janosti Michoacán, ixu irekaspti uáni uéxurhini.

Ánchekorhesti uánikua ireteecharhu ka ióniichani irekaspti Cherán, Santo Tomás ka Puácuaro ísí. Ima lingüistaespti jimposí mítepti na na kantsakata jarhaspi ma uantakua, orheta jorhenkuarhespti sési sési p'urhepecha uantani ka tátsekua úntaspti jorhentpeni karani ka arhint'ani p'orhepecha jimpoka.

Miánhasíntit'u jimpoka karakateechani karantaasti ka etsakuasti ka imani karakateechani jimpoka jarhuatasti k'uiripuni jorhenkuarhini arhint'ani ka nóksí uétarhinchani jorhentperakuarhu.

Lázaro Cárdenas del Río jimak'ani k'éri juramitispti ka sésimentu jarhuatasti xanhatani imani ánchekorhetani. Ístu ima achaati Lethrop jarhuatasti ireteecharhu sési jántskaani, xanharhu mítaani, jorhentpispti máteru ampe júkskani ka máteru ampe énka ireteecharhu uétarhinchapirika.

Jini Cherán uaxatasti karakata úrakua *imprensa* ka intení ánchitakua jinkoni úraparini imeeri k'éri jánhaskakua,

úant'asti ka etsakuasti uánekuu karakateechani
p'urhepecha jimpó. Ístu úrkortheasti máteru jarhati
kararatarakuu ka ís'i úni karant'ani kusimikueechani éuka
turhis'i uantakuu no jatsikorheka.

Ari ampe k'éri marhuakueesti jimpoka ís'i uantakuu sáneru
sési karanhasti ka iápuru ís'i etsakuarhini. Imprintani
jimpot'u uáni uéxurhini úant'aspti ka etsakuaspti
karantskata sapirhati eska *Juchaari anapu* ka *Mítakuu* ka
máteru, iámintu ari karakateecha karant'asti p'orhepecha
jimpó.

Sánhani arhini ima achaati úntasti mítenhani éska "Tata
Máximo", jimpoka k'uipuni jarhuatauasti ka jorhent'aani
mámaru ampe jánhaskakuu uantakueeri ka ís'i únks'i
achaatiichani ka sapirhatiichani jorhent'aani karani
ka arhint'ani. Ístu imeeri karakateechani jimpó sáneru
jánhaskuarhisti na na jinteski ka na kantsakorhesini
purhepecheeri uantakuu. Inteeri áchekorheta sési
jánhastpesti ka sáneru orhepani máteru jánhaskatiicha
jámasti ka jamaxatiks'i jirinhakunt'ani námintu úrakorhesini
ari uantakuu: kantsakuu, kusimikueecha, kararakueecha
ka ístu na na sáneru sési jorhentpini arini uantakuani.

Inte achaati 40 uéxurhini áchekorhesti
porhepecheechani jinkoni, uantakuu uinhaperani ka
etsakuni ka tátsekuu k'uanhatsent'asti imeeri iretarhu
jini Pensilvania. Nínt'asti pakorheparini ma jimpanhi
arhikorhekua: "Tata Máximo".

No mítekuarhesti ne úski

Tánantsti: Erandi de Jesús Díaz Barriga ka Benjamín Lucas Juárez

Mónharhitantsti: Benjamín Lucas Juárez

33 Parhikutini niti

Lupita imeeri náanti ka kuímu erachi jémpíicha jinkuni irekasti. Ireta p'urhepecha ma jimpo jini juátarhu ísí. Iúmu uéxurhiniispti ia éнка ima Lupitiiri táati nípka parhikuni ireta k'éri jimpo éнка arhinhajka Estados Unidos, sáneru kánikua tuminu antakuarhini ka ísí intsaani imeeri k'umanchikuarhu anapuechani, uékasianti éska uáp'eecha no kómu irekapirinka ísí éska ima na kómu irekapka éнка sapichuepka. Mántani kutsi uantap'aasianti teléfono jimpo no káni uantasianti jimpoka no imak'u uantasianka imani uantap'etarakua jimpo.

Lupitiiri táati jarhasianti mántani iókua ísí éнка nóteru axant'anika tuminu nóchka nóteru jats'ikurhisiani ánkikua, ka Lupitiiri náanti nirasiani K'umanchikueecharhu k'arhatatspini ka jupatspini ampe ka ístu sirikuasianti ampe imeeri iretarhu anapu ánkikuarhita, na uéjka no sési tik'anhapirinka sirikueecha nóchka íni ánkikuarhita jimpo pákuasiani jinkuni ak'ua uáp'eechani.

Uánikua kutsi nitamaspti ka Lupita exesianti sáneru k'uat'aratini imeeri náanti; ka erachii jémpeecha nóteru niraasianti jurhenkuarhini, nóchkaksí no antankutasiani tuminu, ka imeeri táati nóteru méni uantap'asianti ia.

Ma jurhietikua, Lupita exent'aspti karakata ma éнка arhienka nánimanka irekapka imeeri táati jémpa, ka iratsispti nirani jirinhant'ani. Ima no káni uantasiampti turhisí jimpo, imeeri tátiitspiriicha jarhoaspti, tuminuksí íntskuaspti imani k'uipuni éнка parhikutarapirinka.

Xékuarhispti nirani, k'uipu máteru iretarhu anapuecha ampe nirasiantiksí; tatakeecha ka nanakeecha ka

imeecha máteru jási uantasiani, ka páp'iri turhisí jimpok'ua úsianti uantani. Jamekuarhu iúmu tanimu jurhietikua janhaspti, nóksi úsianti parhikutaani, xanharasptiksi icheri ap'arhintu ka nóksi úni parhikuni, imaturkua pak'arasiani ia iorhekuarhu ísi parhimini Río Bravo arhikata.

Páp'iri chúrikua ma jimpo parhikutaaspti k'uiripuni, énka akutspiriicha no japirinka. Lupita niáraspti Estados Unidos ima chúrikua jimpo, ka no mítispti náki xanharu úpikapirinka, ka jarhop'erakua kurhakuaspti máru k'uiripuni énkaksi taninta úni parhikoanka ia éskaksi jorhoatapirinka imeeri táati jémpañi exent'ani.

Uantakua ets'akutarakua énka arhinka "Radio Movimiento" exent'asptiksi. Ima ireta jimpo irekaspti énka arhinka Woodburn, Oregon, imani ireta jimpo sáñteru sáni México anapuechaspti, ka máteru iretarhu anapu indígenaecha irekasptiksi jini Oaxaca, Veracruz, Chiapas, Guerrero ka Michoacán anapuecha.

Ísi arhikuarhisinti nénkaksi k'uiripuni jarhuatajka Pioneros y Campesinos Unidos de Noreste (*PCUN*), jarhop'isintiksi iámu k'uripuni énkaksi nirajka mórhini. Ísiksi Lupita márkua úkarhint'apti imeeri k'umachikuarhu anapuecha jinkuni.

Ísi éskaksi imeecha, máteru k'uiripuecha márkua k'umanchikuarhu anapuecha, énkaksi parhikutini jápka irekani exesptiksi éska ima ireta jimpo uáni k'uiripu ísiksi uantasianti éska imeecha ka mítperanhant'ani éskaksi jimaasi ireteecha jimpo anapuecheespka.

Méni méniksi nirasianti k'uínchikueecharhu énkaksi jima ireta jimpo úkuarhienka, xánkisiiksi úkuarhiesianti éska imeecheeri ireta jimpo, exesiantiksi nanakeechani éskaksi sési xukuparhant'asianti éska iretarhu, sirit'akua ka tánharhikua únharhitiicha ampeksi jukanhant'ani.

Tsípini ísì p'ikuarherasinti, éska Estados Unidos jarhaspka sánisì p'intekueecha imeeri iretarhu anapu k'uiripu pát'akuarhisianti imeecheeri p'intekueechani. K'uínchikua iretarhu anapu jini Purenchecuario ka máтуру k'uínchekua éнка arhinka p'urhepecheeri jimpanhi úexurhini. Ima marhoasinti uinhastant'ani ampemajka jinteni mimixekua p'urhepecheeri.

Karari: Erandi de Jesús Díaz Barriga
Mónharhitantsti: Rosa Isela Martínez Ramírez

34 Eskimaliiri k'umanchikueecha*

I k'uiripu eskimal arhikateecha jima icheriicha jimpo irekasti éнка Ártico arhinhajka, jimasí kánikua ts'irakuarhisini ka iéskua uekorhesinti. Lúmu t'ámu kutsí ts'irakuarhisinti, jukari ts'irakuarhisinti. Pariksí úni irekani xáni ts'irakuarhikuarhu úkuarheasintiksí k'umanchekueechani éнка jurhe jurhemanhaskuarheka ka ísí úni k'uiripu kuáp'ikuarhini ts'irari jimpo.

Uétarhisinti éska k'umanchekueecharhu no ts'irari inchaaka jimposí úastiksí jimaasí éнка no tarhieyka ka ísí no jiáratani inchani tarhiatani. Eskimaliicha úasinti kúmanchekueechani, inchaskuaparini ka sánteru marhuakoani ts'irarini kuáp'ikuarhinhani. K'umanchikueechani ch'ukariiri jauatasinti ka icheri ka iéstakua óparhatanani.

Na uéjki úkatani jarhani k'umanchikueecha ts'irari úpirinti inchani éнка ma k'uiripu mítapirinka inchani o uérani jámani. Jimposí, k'umanchikuecha p'orhota ma jimpo inchanhint'asintiksí ka márkua tirokunhantasinti k'umanchikua jinkuni, ka ísíksí no jiáatasinti éska tarheata jurhe jurhesí uémukuaka.

P'orhota inchanhikua marhuatasinti pats'anhani k'uiripita ka manakorheriicha at'arakueechani ampe. K'umanchikuarhu foca ka ballenaeri tamakua tixatanhasinti ka ísí jima jorhe jorhesí jarhani. I tamakua marhoatanhasinti étskutarani ka ísí erak'unhani ka kurhikanhasinti t'irekua úmataranhant'ani.

* Navarrete, F. (coordinador). (1994). Las casas de los esquimales. En *Hijos de la primavera*. México: FCE: 168-170. (Vida y palabras de los indios de América, 1).

Jimpo, eskimaliicheeri k'umanchikua no ts'irakuarhijti ka k'uiripuecha sano xáskua jánhasinti. Jóch'akua k'uetsapitiicha jorhepitiicha pats'akata p'akarasinti jima.

lámintu jima anapu ireriicha márk'ua k'uísinti, kantsiri ma jimpo sikuiri axuniiri ka máteru manakorheriicheeri jimpo jukach'akuarhitini. Jima incharini nanakeecha sirikuni ka t'irekua úmanhant'ani jarhasintiksi, ka tatakeecha áchitakua ampamukuant'ani jarhasinksi ka úni p'imanksi ka atanksi foca ka ballenaechani. Jóperu, xáni ióparhari ts'irakuarhijka t'irekua k'amarasinti, ka tatakeecha ninhasinti focaechani, axuni ka ballenaechani ka máteru manakuarheriichani jakutsikuani ka jupiani ka eskimaliicha ísi úsintiksi t'irekua jatsini.

Énkaksi íónhachani niuaka manakuarheriichani ataani, uétarhisinti máteru k'umanchikueechani úkuarhieniksi énkasi no íóni marhoatajka nóchkaksi no úsinti imeecheeri k'umanchikuarhu anapu chúk'ari pát'ani, nóksi xékuarhisinti k'umanchikua úkua jirinhani

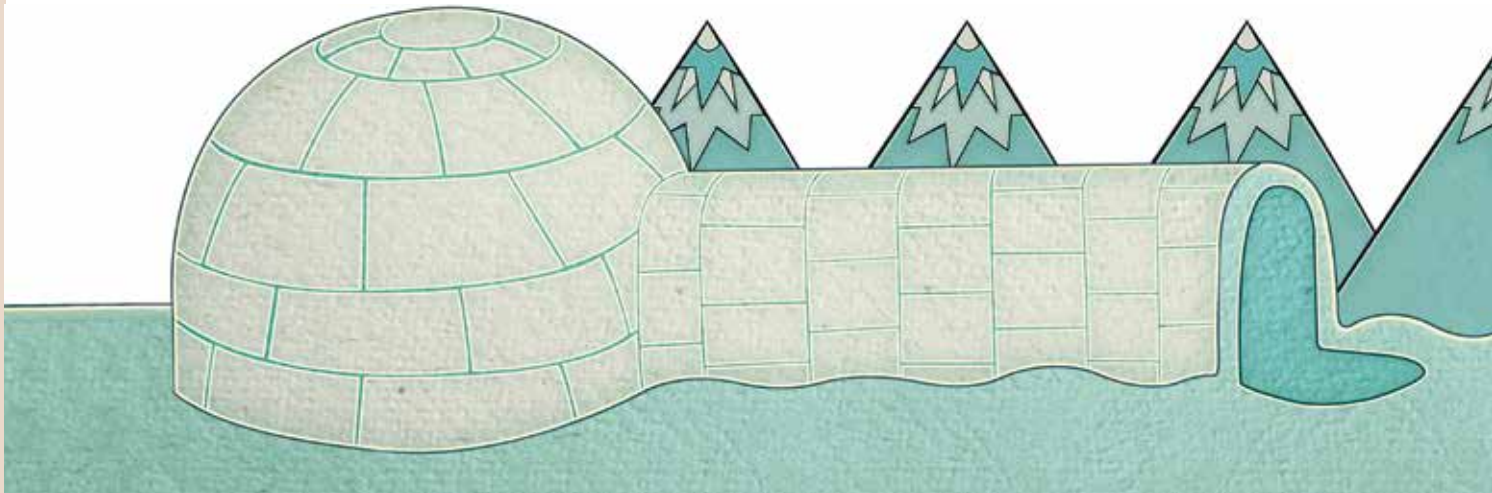
jimpokaksī k'umanchekua iéstakua jimpó únhasinti
mítikuarhisti éskaksī arhinhasinti: iglú. Xánkua ísī únhasini
igluécha éska k'umanchekua chúk'ariiri ma, urheta
jarhakusintiksī icherintu ka ima jarhata, iéstakua kósti
jimpó óts'íkutasiantiksī, ka ták'u tak'utapasintiksī iéstakua
ka xáxisinti k'umanchikua éska k'urhinta niniratakua
ma. Ka xánkua ísī anhatsikuarhisinti ka marhoani éska
k'umanchikua chúk'ariiri ma.

Jimpo, na uéjka *iglú* iéskatua jimpó úkateeka inchani jima
mátik'u jurhepikuarhisti.

Incharini sési eranharhikuarhisinti jimpoka
jatsiparhatanhasini tsauapiti ts'árhata iéstakua imani jimpó
inchasini ts'ánta ka eramkarhatarani.

Íni jási k'umanchikueecha jimpó kantsiri jameri iéstakua
jimpó úkateesti. Énka uéenaaka áp'arhikurhini
iéstakua itsient'asini. I kutsiicha énka ap'arhikuarhka
nóksi marhoatasinti íni jarhati k'umanchikueechani
eskimaliicha sánteruksī tsitisinti ma k'umanchikua
sikuiri manakuarhiriicha úkata jimpóksi ót'akuarheni
xánku ísī éska máteru kúiripu énka tipí arhikata jimpó
irekaka, imeecha énka tupakueecharhu irekaka, íni
jarhati k'umanchikueecha nóksi ióntasinti jauataani ka
ch'amaant'ani, énkaksī manakuarhiriichani niuaka ataani.

Mónharhitantsti: Rosa Isela Martínez Ramírez

35 Tsiratio anapu marikua

Ma tsípeeri, achaati, niraspti juátarhu Tsiratirhu, niraspti iuini xanchakiimpani jinkoni, uinhani uinhani janixaanti, ka ima achaati méntku nóteru ampuni niánt'ani chéneempo, ka inchasptinha juáta tsakapuerirhu ma jimpo éнка terontsikua jaka Tsiratio.

Jima inchaspti ióncheni jarhani ka erokuarhispti éska nótiru janipirinka, ka nóonha iósaanti, ka chúrisptinha ia ka achaaatinha no ampuni nint'ani, apontesptinha echerintu k'uíni sáninha.

Ka ískunha úntani exeni marikuani ma iáuani jatini ka imanha uantani éskinha no úpirinka marikua ma juátarhu íši jámani jarhani ima jántu, uantasptinha éska kuatarakua íši jánhastaxapka, achaaatinha chúpant'aspti, énkannya ísku úntapka kurhankuni éskannya marikua arhisaankanha:

—Jureni sáni páni tiosio.

Achaaatinha tsíp'anharhispti ka exesptinha éskannya marikua ma anhataspka. Achaaatinha k'urhamarhispti:

—ǵT'u antisí ixu jaki?

Marikuanha arhini:

—Jíkiní t'únkini erokaspka ka t'úrini pánt'ani juchinio, jíkeni ióni erokaska ka t'u no jurhani, ixuts'ini jurak'usti máru k'uiripu ka juáta Tsiratio k'uáni jarhani, ka uékasinka ia nín't'ani.

Achaaatinha méntku chéta jánharhint'aspti, ka míant'aninha éska méni jimpo tata k'ériimpa arhisppka

éskinha Tsiratio jarhaspka marikua ima énkannya ch'éti akuitseeri jukapka, ka imani marikuani ióntki anapuecha jini pakataspka ka juátani kuáni japirinka.

Achaatinha, marikuani ixeparini, ísi uantasptinha, “¡Ari marikua no akuitseeni jáxesti, nirasínka jarhoatani”.

Achaatinha arhini:

—Jíkeni pánt'aaka naniinkari uantajka.

Ka marikuanha arhini kuíparharini jimpokani no úsínka xanharani, kuíparhasptinha ka untaninha xanharapant'ani.

Achaatinha méntku janikua jinkoni nint'aspti iretarhu, ka marikuanha arhini:

—Énka eranteni jauaka ka jucha niárani jarhani tiósio, t'u nórimintu eraparhaaka, énkakeni k'uiripu arhiaaka ampe, nóri anhxurhiaaka ka tiósiozeni incharantaaka.

Erantexapti ka ts'ímanha inchaakunt'ani jarhani iretarhu, ka úntasptinha kurhaani éska k'uiripu arhisaanka, ka imanha no kurhakuaani. Énkaksí ixeaanka nitamani jimaesi, méntkunha inchakuarhint'asaantiksí ka míkuarhint'anksí.

Achaatinha no mítisaanti ampe jimposí ísi jánhani inchakuarhinhant'ani. Ka méntku úntaspti ts'irats'irasi p'ikuarhiparhani éskannya sánoni ampe, uékaninha eraparhani ka ixeni ampeespi ka míasptinha éskinha marikua arhisppka nóri jámaaka eraparhani.

Xanarani xanharasaanti achaati ka xáni k'uetsapikua jimpo ka méntkunha apintuskorheni ka mák'unha kuarhatseni tinkuixurhitini, marikuanha arhini jauanta

niáraxakach'i t'íósio, achaatinha sési kuataratininha uinhapent'aspti méntku sóntku jauantani. Ka énkinha niárani jápka t'íósio, kurhankuninha éskinha sipatikuvarhu arhisíampka:

—ǵT'u antisi akuitseni ma incharani jaki tiósio?

Achaatinha méntku eraparhani ka erateerani k'éri ma akuitseni, jurak'usptinha, ka exeni éskinha ima marikua méntkunha no sési ma marikua akuitse úkorhentaspti. Énkinha tatachi jurak'upka, imanha méntku síraata úkorhent'ani ka íámintu k'ametseni ka íámintu etsakurhint'ani. Achaati xáni chéni, jimanha mirikurhiirani tiósio jamukutini.

Jarhasti Santa Fe de la Laguna iónti anapu uantakua, uantanhasínti éskinha tsiratio jaka ma marikua, imankinha k'éri akuitseentajka jurhiakua, ka chúrekua marikua úkorhent'asínti.

Imanha xarhatspesínti uékaninha éska tiósio incharaakaksi ka jima úch'akuranhane, ka ísí sési marikua úkorhent'ani, i marikua xarhakuaasínti k'uiripuni akuitse jási, jimposi k'uiripu chérakuarhijti ka sipakuvarhisínti.

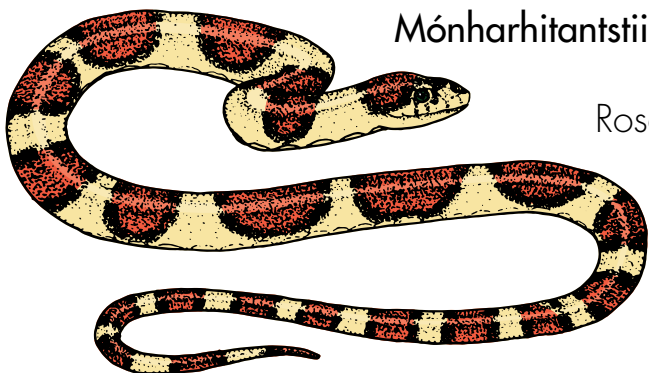
I marikua akuitse jini jarhasti k'éri ma tsakapurhu inchaakutini Tsiratio, erokaxati neua ima énka késkunt'aaka tiósio jameri incharant'ani.

No mítekuarhesti ne úski

Eiankpiti: Manuel Mejía Hernández

Tánantsti: María del Carmen Mejía Valentín

Mónharhitantstiicha: Benjamín Lucas Juárez, Alicia Mateo Manzo, Angélica Silva Aguilar, Néstor Dimas Huacuz, Rosa Isela Martínez Ramírez ka Jorge Antonio Joaquín

36 Tumpi Irecha*

Ka jimani xarharasti kúmu jiuatsi:

—Na erantsku —uantap'asti kúmu jiuatsi.

—Na erantsku, ¿néeskiri? Sési jásiiskari —arhijti Tumpi.

—Kúmu jiuatsiiska —kurhakusti kúmu jiuatsi.

—Ju jintini jinkoni ch'anani —arhijti Tumpi—. Kómu pikuarheraxaka...

—No úaka t'únkini jinkoni ch'anani —kurhakusti kúmu jiuatsi—. No p'interanhaska k'uiripuni jinkoni páp'erani.

—¿Ampeeski páp'erani?

—Jintesti ampe ma éнка mirikurhinhani jaka. Jintesti p'intenharhini ka páp'erani ne máni jinkoni...

—¿P'intenharhini ka páp'erani?

—K'o ísi —kurhakusti kúmu jiuatsi—. Jintini jimpo, t'u jinteskari tumpi sapichu éska máteru uáni tumpi sapichuecha ka jíkini no uétarhinchasinka; ka ji t'únkini jimpo, jinteska ma kúmu jiuatsi éska máteru uáni uáni kúmu jiuatsiicha ka nórini uétarhinchasinka, k'óperu énkach'i p'interperaaka ka sési páp'eraka, jucha jirhinharperaaka ka uétarhinchperaaka. Íni parhakupini

* De Saint-Exupéry, A. (s. a.). *El Principito*. España: Enrique Sainz Editores: 93-98. (Fragmento).

jimpo t'úk'uri jinteakari juchii pámp'ri, ka arini parhakupini
jimpo jik'umintu jinteaka t'uchii pámp'iri, énkakini
p'intenharhiaka ka sési páp'eranchi, juchii tsípikua
ts'ántint'aati... juchiiti jimpo t'úchiiti ástakueecha jinteati
sési jási kúsinturhakua. ¿Eraatasiniri jini *trigo* atakuarhu?
Jima nóriní ampe p'ikuastasini, jóperu t'úri tiripiti jarhati
javiri jukaska ka énkakini p'intenharhiaka ka sési
páp'eranchi *trigo* jatakua tirimarhantikua miátant'atirini
t'uchiiti javirini.

Kúmu jiuatsi pinamasti ka ísku pakarasti Tumpini eratiparini:

—¡Jimposikini sésimintu kurhachisinka, ju je
p'intenharhperani ka sési páp'eranchi! —arhijti.

—Namánkari uéjka —kurhakusti Tumpi—, sóntkuchka jimpoka máteru úkua jatsiska ási íonta. Uétarhinchasinka pámp'iriichani jirinhani ka p'intenharhiani ka mámaru ampe mítini.

—Imankuksí p'intenharhisinka imani ampe éнка sési mítijka —kurhakusti kúmu jjuatsí—. K'uiripu nóteruksí jánkuarhisinti sáneru mítini, íntspikuarhiriichani piékuasíntiksí ka jimpoka no ataranhant'ajka pámp'iriichani, k'uiripu nóteru pámp'iriichani jatsiasti. ¡Énkari uéjka ma pámp'iri, sési p'intenharhirini!

—¿Na, nách'i úa? —arhijti Tumpi.

—Uétarhisinti tekantskua jatsini —kurhakusti kúmu jjuatsí—. Orhetari iauani jatini uaxataakarini ka sáni sáni antarheraakarini uaxatani.

Pauantikua Tumpi junkuasti ménteru.

—Sáneru sési japirinti éskari mák'u jántu jupirinkari pauani pauani —arhisti kúmu jjuatsí—. Énkari juuaka, inchateru t'ámu atakuarhu ísi, úntaaka tsípint'ani tanimu atakuarhu uéenani; ka t'ámu atakuarhu, ¡mítiaka ampemintueski tsípikuarhikua!

Ísi, kúmu jjuatsí Tumpini p'intenharhispti ka éka niárapka jurhiatikua éнка tumpi nint'apirinka uantanunt'asti kúmu jjuatsíni.

—¡Ah! —arhisti kúmu jjuatsí—. Ueraaka jirinhant'ankini.

—T'úri k'amanharhintskua jatsiska —arhisti Tumpi—. Nókini uékasaanka no sési úchini, t'úrini ísi úmparhiska éskach'i p'intenharhperapirinka.

—Ísisti —arhisti kúmu jjuatsí.

—¡Jóperu ueraakari!, ka jimak'ani ampe antaa.

—Anti no ji antaska —arhisti kúmu jiuatsi—, trigorini t'únkini miátant'aati.

Tátsikua arhisti:

—Ni ixeni tsítsikiichani ka énkari juaaka uantanunt'ani k'éri ampe mákini xarhatachiaka ka jinteati juchiiti íntsinperata.

Tumpi eraatasti tsítsikiichani, ka éнка junkuapka, kúmu jiuatsi arhisti:

—Juchiiti mítikua ísik'uesti: **míntsita jimpok'uksí sési ixejka, éskueecha no ixesinti imani ampe éнка sánteru jukaparhakuaka. lámintu k'uiripu arini ampe mirikurhisti ia t'u ási mirikurhi. Méntku ísi ixeni ja imeechani énkari p'intenharhiaka ka uémpeajka.**

Mónharhitantsti: Alicia Mateo Manzo

37 Jarhuap'itiicha éнка tseltaliicha jatsikorheka*

Melsanuanej, jintesti uantakua tseltal jimpo éнка (arhikuekajka “teruk'aniarhu jarhani”), ka íni uantakuani jimpo, mítikuarhisti ma jarhuap'iti éнка p'intekueechani patsaajka ka míteni juramuni éska mayaecha ióntki anapuecha na irekuarhipka.

Ts'imi jarhuap'tiicha erakunhasinti ka ireteechani marhuakuni. Máku'uksi ánehakorhesinti juramutiichani jinkoni éнка ikiatperakua o uarhiperakua ampe ma jauaka, mítistiksi na úni ka jarhuani éska iámintuecha sési pakatperaaka ka iretarhu sési páp'eranhani.

Erakunhaati éski orhets'íkutiicha, ts'ima éнка kaxumpitiuaka ka mítinksi ióntki anapuecheeri p'intekueechani. Énkaksi juramukua íntsinajka, míntanhasintiksi pirimu juramukueeri ka t'inkuintisintiksi ma k'uírakuarhu.

K'uírakuanha arhikuekasinti éska juramuti jánkorheati kuáni imani tepenharhikukata k'uírakueeri jimpoki máku'u úkorhent'asinti ireteeri tepenturhikua ampe, éнка jinteka sési páp'erakua ka ireteeri sési irekakua ísi jimpo iámintuecha teperasinti iretani. Ts'imi Jarhuap'itiicha jatsikorhesti máteru jarhuap'itiichani éнка coltaywanej arhinhajka (*k'uiripueri kuach'akutiicha*), inteecha jorhentpesinti ka ísi k'uiripu míteni kuáp'ekorheni ka xarhatani éнка no sésiksi útspenhaaka.

* INEA. (2008). Los mediadores en las comunidades tzeltales. En *Aprendamos del conflicto para construir una cultura de paz*. Antología. México: INEA: 41-43.

Tseltal jimpo “juramuti” arhikuekasinti “ima énka ma áchetakua jatsikorheka” jimposi mítenhati éska juramukua jinteska iretani marhuakuni ka no ampe meiamukua p’írani. Ísi uantasinti ma *koltaywanej*, na énkaksi áchekorhejka: “Ékaksi iámintuecha uaxakatini jauaka kurhakuasinka éskaksi nóteru uinhachaparini uantaaka. Ísi énkaksi ikiatini japirinka, sáni p’ikukorhesinti ima ikiakua”.

Máteru jarhuap’iti ísi uantasinti: “Ékaksini k’uiripuecha ma uarhiperata jinkoni janocheaka ¿ampeksi úsini? [...] Orhetaksi exesinka ampe jimpo ísi úkorheski ka énka k’éri ma jinteaka ima ikiatperakua, uétarhiati máteru jarhuap’itini p’ímarhini, imani énka sánteru mítetieuaka ka ísi úakaksi imani ikiatperatani jarhontatani”.

Jarhuap’iti sésimentu uantasinti éska uétarhisinti éska jarhuap’iticha no ne máni uékaaka sánteru jarhuatani, énkaksi tsimapuru uarhiperani jauaka: “Exeakari éska tsimapuru ísi jarhasti ampakiti k’uiripu nák’iruksi uarhiperani jauaka. Énkaksini mintsita manatachecha, nóri úaka sési

juramuni [...] Énkakini niáramejka éska ireteeri ampe, máteru ampeesti. Énkakini mintsitarhu niáramejka ma k'uiripu, nóri úaka. Jimposi no sési jati erakuni táatini, erachini, jinkonekuni, méntku jirinanhaati máteru k'uiripu no imani ch'iiti k'umanchikuarhu anapuni. Jimposi jati uáneku jarhuap'itiicha ka ísi erakunhani ima énga sáneru sési eratsekua jatsiaka".

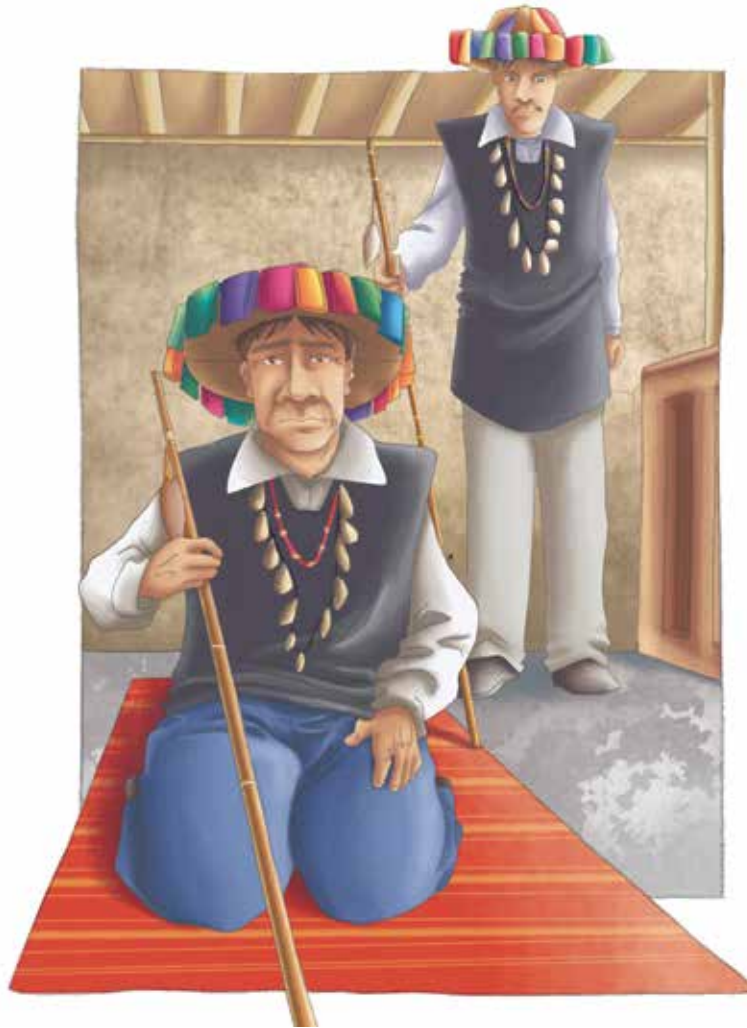
Ístu uantasti: "Uétarhisinti sésimentu tekant'ani, tekant'ani, tekant'ani. Jimpokaksini uékaati uinhachakuni ka éskari t'u jarhuataaka sáneru ne máni o máteru néni".

Ari juramukua énga jarhuatajka ireta tseltal anapuechani uétarhisinti éska íámintu jarhuap'itiicha mák'u eratsepariniksi ánekorheka. Máru ánekorheriecha jintesti tanimu temunkurhiriicha: Juramuti ka imeeri témpa, jarhuap'iti ka imeeri témpa ka *oltaywanej* ka imeeri témpa.

Énga ikiatperakua ma ampe úkorhejka sóntku ka no únksi pakatperani ka sóntku mák'u kúnkorheni uantontskuarheni. Juramuti uantantskorhesinti orheta jima anapuechani jinkoni, ka tátsekua máteruechani jinkoni, ka ékaksi xanhataaka pakatperakua, jimak'ani k'o úatiksi kúnkorheni ka íámintuecha uantontskuarheni ka sésimintu pakatperanhani.

Ékaksi uaxakajka uantantskorheni uékaniksi pakatperakua jatsini, juramutiicha kurhamukuasinti ka arhits'íkuani ka ísi pakatperakua xanhatani ka únksi jeiapinint'ani éskaksi k'amanharhinskua jatsiska.

Ékaksi exeni jarhajka nani ka ne uétenaski uarhiperakua ampe, úntasintiksi eratseni nani na sési xanhatani ka sési pakatperanhani. Jimak'ani eratsenhasinti ka pakatperanhasinti nani na sési páp'erani, ka jánkorhesintiksi ísi úni éska náksi uantajka.

Arini ampearhuksi ánchekorhesinti jarhuap'itiicha, k'o peru uinhaperaati imani pakatperakuani. Ékaksi sési pakatperaaka úatiksi ménteru iámintuecha kúnkorhent'ani, juramutiicha ka k'uiripu, ka janhanharhperakua ma úni ka siranta ma karanharhikuni uantaparini éskaksi jeiapenhent'asinka ísi úni éska na pakatperanhaka ka imant'uksi karanharhikušinti juramutiicha.

Ari jási juramukua ka marhuatspekua ka kuáp'iriicha ánchekorhexati temunkurhirini jini Chiapas, k'uiripueeri kuách'akutiicha ka ístuksi arhiasinti Juez tseltaliicha ka marhuatanhaxati iáasi jameri iúmu municipioecharhu.

Mónharhitantsti: Benjamín Lucas Juárez

Arhintskueecha

38 Lupitaeri t'irekua*

Sapirhatiecha sésimintu uantanhiaxapti jimpokaksí imani jurhiatikua eiankunhaska éska vacuna nipirinka jatsixukunhanksí. Sánteru uantanhiakuespti jimpokaksí níarapka máteru jurhia, ka no jimak'ani éskaksí orheta na eiankuminhapka. Lupita sésimintu chéxapti énkaksí eiankupka éska íámintu tataka ka nanaka sapirhatiecha vacuna jatsixukunhapirinka. Mántani arhini, úntastiksí sapirhatiechani iórhenhani ka vacunarinhanksí, mántani mántani nirasti inchani. Lupita sésimintu manharant'axapti jimpoki ima p'amenchakua ma káncorhesínti, ka imani jimpó anhanhekueempa no úsinti sési kuáp'ekorheni, jímposí no sési jápti éska Lupitanksí vacuna jatsikupirinka. No ne ma mítispti éska Lupita imani p'amenchakua káncorhesiánka, ima p'amenchakua arhikorhesti VIH. Lupitaeri táateempeeche no néni eiankuspti, jimpoka éнка k'uiripu mítejka, no sési arhiasínti imeechani énkaksí inteni p'amenchakuani káncorhejka.

Énka níarakunini jápka ka Lupita parhikuni; chéparini, antarherasti ma tumpi enfermeroni ka sipatenku arhintikusti éska ima imani p'amenchakuani káncorhesiámpka. Ima tumpi, sóntku pásti máteru tsinhap'iriiri jarhuap'itiini jinkoni ka eiankusti ampe éнка ima nanaka sapichu eiankupka. Jiák'ani tsinhap'iriiri jarhuap'iti uinachaparini arhisti: “¡Intenha sida káncorhesíni!” Jimak'ani máteru sapirhatiicha kurhankuspti ka ísí íámintuecha úntasti no sési kámani ka no sési arhini Lupitani. No ne uékasti inteni jinkoni uaxakani, inteni jinkoni t'ireni, ka nít'u sáni píreni jameri, nóteru ma ne uékasianti antarherani.

* Castelán, A. y Rincón, P. (2011). Media torta para Lupita. En *Manual de lectura de cuentos Kipatla*, México: Consejo Nacional para prevenir la Discriminación: 48-51. (Kipatla para tratarnos igual, s. n.).

Ísì no sési nitamakuarhexapti éńka jorhentpiri Jacinto antarheraka ka uantap'ani, inte jorhentpiri recreorhu exesti ka uantantskorhekusti ka ísì sánkani arhini k'urhamarheni Lupiteeri p'amenchakueempani ampe. Lupita eiankukorhesti éska ima, imani p'amenchakuani jinkoni antap'enuska ka éska táatempeecha imani p'amenchakuani jimpo uarhispka, jimposi ima táate k'ériimpeechni jinkoni irekani jápti. Ístu eiankukorhesti na éńka na jáxeka inte p'amenchakua, ampe úni ka ampe no úni ka ísì máteru k'uiripuni no kéretaani ima xási p'amenchakua. Ma jurhia jorhentpiri Jacinto pákuspti ma karakata kurhakuparini éska jarhuatapirinka sési jatsintani.

No íámintu jorhentpiriicha sési exesianti éska jorhentpiri Jacinto. Máruksi uékasiampi éska nóteru jiáranhatapirinka éska Lupita inchapirinka jorhentperakuarhu. Uáni sapirhatiecheeri táteempeechea ka amampeecha kurhaksptiksi directorini éska Lupita chútanhapirinka imani jorhentperakuarhu, jimpokinha ima kéretaapirinka imani xási p'amenchakua máteru sapirhatiichani.

Jorhentperakueeri orhetsi" kutini axakuasti uáni karakateechani ka uantap'etarakua jimpo uantap'anksi, kurhakuni éska Lupitani nóteru jiáratapirinka jima jorhenkorheni, éska chútanhapirinka. No mítiparini ampe úni directori, p'itarkorhesti Lupiteeri táati k'ériimpani ka eiankukorhesti na énka kurhak'orhenhani jápka pári Lupitani petant'ani. Lupiteeri táati k'éri sésimintu ikiasti ka kuáp'esti jimpoki Lupita sésimintu jánkorexapti jorhenkorheni ka sési kaxumpeni, jimposi no sési exespti éska imani p'amenchakuani jimpo uékapirinkaksi petant'ani.

Nanaka sapichueri pámp'eriichat'uksi no mítespti ampe úni ka na kámani Lupitani. Ístu éka tatempeechea ka amampeecha chéparinksi jámasianti jimpokaksi arhinhaspka éska ima p'amenchakua kéritaapirinka.

Máruecha, arhint'aspti imani siranta énka jorhentpiri Jacinto jatsinharhitapka ka sánkani arhini, námuni tataka sapirhatiicha úntasti Lupitani uantap'ani, ka ménteru ch'anani imani jinkoni, ka imeeri pamp'iri Elena, úntasti ménteru íntsimpeni teruk'ani t'irekueempani. Ma jurhiatikua, jorhentpiri Jacinto, p'ímarhpesti ma kúnkorhekua. Jima tánkorhent'astiksi sapirhatiicheeri táatimpeechea ka amampeecha, jorhentpiriicha ka ístu jorhentpiri p'ímarhisti ma tsinap'irini mítikata éska Ibañez ka ístu ma orhetsi"ikuti jorhentperakueecharhu (*SEP* anapu). Jima tsinap'iri sési eiankuasti íámintuechani ampementueski ima xási p'amenchakua *VIH*, ka na úni ka ampe no úni ka ísi

máteruechani no p'amenchani imani p'amenchakuani, nák'iru jima jorhentperakuarhu jámani japirinka Lupita, ka éska iámintu sapirhatiecha sési mítipirinka imani p'amenchakuani ka no ísku jámani chérhini.

Orhets'íkuti *SEP* anapu, eiankuastit'u éska no ma jorhentperakua úati sapini ma petanhant'ani imani p'amenchakua vih jimpo. Eiankuastit'u éska jarhaska ma juramukua Ley Federal para Prevenir y Eliminar la Discriminación, énka kuáp'ejka jorhenkorheriichani p'amenchatiichani ísi éska Lupitani. Lupita tsípent'asti ísi kurhankuni, míteparini éska juramukueecha imani kuáp'epirinka. Máteru jurhia jimpo xarharasti éska nóksi úpirinka Lupitani petant'ani jimpoki jintepirinti no janhanharhini juramukueechani.

Jorhentpiri Jacinto ísi eiakuant'aasti iámintuechani. Arhiasti éska Lupita jorhentperakuarhu pakarapirinka ka éska iámintuecha arhistamenhapirinka ampeeski inte p'amenchakua na na úni énka Lupita atakorhepirinka ka iurhiri uék'urhani ampe. Jorhentpiriicha jarhuatapirintiksi ka ók'uparinksi tsinhani. Jorhentpiri Jacinto kurhakuasti éskaksi sési erokant'apirinka ka jima úntastiksi pasak'ukuni Lupitani sési erokaparini.

Námuni sapirhatiecheeri táteempeeche ka amampeecha no jeiapenhent'asti éska Lupita jorhentperakuarhu pakarapirinka ka móskuastiksi uáp'eechani no uékani éska Lupitaniksi jinkoni japirinka. Elenat'u eiankukorhesti Lupitani éska imant'uksí námuni nanaka sapirhatiicha nóteru uékasianti sési uantap'ani, nák'iru ima no p'amenchakua jatsipka. Lupita iáasi nóteru chéparini nirasinti jorhentperakuarhu ka nít'u uantanhiani énka vacuna ampe juuaka.

Mónharhitantsti: Benjamín Lucas Juárez

Arhintskueecha

39 Tere: tsánharhikueempa ka k'arhap'atarakua*

Jorhentperakuarhu, Tere jatsinharhikumenhaspti ma: 9.2, jimposi káni káni tsípeni jápti ima uátsi sápi. No úkua exespti imani ánchekorhetani únt'ani énka jorhentpiri kurhakuapka: ħékari máteru t'émpini uéxurhini jatiriaka, amperi uékapirini jorhenkorheni? Uántamentu tsánharhispti ampe uékapirinka ima jorhenkorheni énka sánteru k'ériipirinka, ima uékasianti teatroeri ampe jorhenkorheni. Mítesptit'u éska uétarhisianti k'amarhutani imani jorhentperakuani ka tátsekua preparatoria, ka sánteru orhepani, nirani máteru iretarhu ka k'éri jorhentperakuarhu inchamukuni. Imeeeri jorhentpiri sési arhispti jimpoka Tere, sésimintu mítespti mókukuni ampe uékasiani jinteni énka sánteru jatiripirinka.

Chénempao táateempa kánekua ikiaspti énka arhinharhikupka Tereeri karakatani ka xukaspti arhiparini éska ima jási eratsekua no jintespka uarhiitiicheeri, éska iurhitskiriicha no uétarhinchasianti nirani sánteru jorhenkorheni k'éri jorhentperakueecharhu jimpoka ts'imeeeri ánchekorheta jintepirinti tempuchani ka k'arhap'ani ka uáp'eechani ampe k'uiriperaani, ka imani ampe úni k'umanchikuarhu no uétarhisianti jorhentperakua nirani. Tere k'urhamarhisti táateempani: antisí juchiiti mími k'o úa nirani k'éri jorhentperakuarhu ka ji nómpé. Sánteru ikiaparini táateempa uinhachakusti ka arhisti éska Beto, sánteru orhepani témpani jatsipirinti ka uáp'eechani ampe

* Castelán, A. y Rincón, P. (2011). Tere: de sueños y aspiradoras. En *Manual de lectura de cuentos Kipatla*. México: Consejo Nacional para prevenir la Discriminación: 35-38. (Kipatla para tratarnos igual, s. n.).

káńkorheani, ka uétarhipirinti t'ireraani ka ampe piákuani, ka t'u nóri ísĩ áńchikuarhita jatsiaka, k'umanchikuarhuri jauaka. Xukasti ka no t'ireparini Tere nirasti k'uíni.

Tátsekua, éńka táateempa inchant'apka k'uíni, Beto pákusti ma ichuskuta keso jinkoni, Tere kómku p'ikorheraxapti ka ikiani jameri jimpoka táateempa ísĩ arhipka, Beto uantanskorhekusti ka arhisti éska ima táateempani jinkoni uantanskorhepirinka ka arhini éska sési japirinti éska Teret'u nipirinka secundaria jorhenkorheni, jimat'u eiankusti Tereni éska táateempa uantanhiaxapka jimpoka ima p'amenchaxapti ka jimposĩ sáńteru ikiani jápti, no sési p'ikorheratini. Tere no ampe uantaspti, imat'u mítispti imani p'amenchakuani, mítespti éska ima k'éri uantanhiakuespka. Miánt'aspti jimak'ani éńka iretarhu uarhiiti tsinap'iri ma mítikata éska Ibañez jápka ka íámintuecha imani jinkoni nirani tsinakuarhenhani, ka tátsekua éńka janopka ma tsinap'iri achaati Nicasio, uáni k'uiripu imani jinkoni nirasti exerkorhenhani jimpoki achaatispka, ka táateempa orhetapaspti imani jinkoni nirani.

Pauantemakua jorhentperakuarhu íámintuecha mítispti éska Tere erantskuspka uerani jimpoka útasĩ k'únharhitini níáraspka. Tere pámp'iriicheempani eiankukorheasti na éńka táateempa xukapka, ka nana jorhentpiri arhisti éskanha ima jarhuatapirinka uantonskuarhekuni táateempani ka ísĩ sésikua íńtskupirinka sáńteru jorhenkorhekuarhu nirani. Kúnkuarhekua ma úkorhesti johentperakuarhu, jima íámentu sapirhatiicheeri táateempeechani nana jorhentpiri arhits'íkuasti, arhiasti éska íámintu ampe parhakpiniarhu mót'akurhixaka ka íáasĩ jarhasti uarhiitiicha éńka mámaru ampe jorhenkorheka ka áńchekorhenksĩ mámaru jásí ampearhu

éska juramutiicha, jorhentpiriicha, ch'anariicha, kánekua ampe mítitiicha, ka éska uétarhisinka éska iámintu tataka ka nanaka sapirhatiicha mák'ueni sésekua íntsinhaaka niranksi jorhenkorheni. Tereeri táateempa no ísi eratsesianti, ima uékasianti éska Tere jarhuatapirinka amampani k'arhap'ani ka mámaru ampe úkua úni k'umanchikuarhu anapu.

No ióni nitamasti ka tsinap'iri uantasti éska Tereeri táateempa uétarhinchapirinka sóntku operarinani. lámintuecha uantanhiasti. Ka sánteru énka tsinap'iri eiankuapka éska tsunapikua jukaspka ima p'amenchakua ka uétarhipirinti p'itarkorheni ma uarhiiti tsinap'irini Ibáñez mitikata énka sánteru mítepka operación ampe úni. Tereeri táateempa no jeiapenhent'asianti éska ma uarhiiti tsinap'iri operaripirinka.

Tsinap'iri Constantín eiankusti éska ima uarhiiti tsinap'iri, k'éri mítetiespka. Táateempa nóteru ampe uantasti. Ísiksi Tereeri táateempa ka amampa nirasti tsinap'erakuarhu ka jantik'uksi pakarani Beto ka Tere ka sapirhatiicha: Sandra ka Saúl.

Ima ampe sóntku nitamakorhesti jimposi amampa no antak'orhepti t'irekua ampe jurak'ukuani, jiposi Tere ka Beto jantiok'u t'irekua úkuarhenksi ka ístu jupakorheni, k'arhatanksi ka mámaru ampe k'umanchikuarhu ánchekorheta jarhuap'eranksi úni. Orheta Beto no uékasianti jatarakueechani jupanharhikuant'ani, uantaparini éska inte ampe uarhiiticheeriispka, jo péru tátsekua nóteru ampe uantasti ka tsípekua jinkoni jupanharhikuani.

Tereeri táateempa, sési uérasti operasionirhu ka ma jurhia Tere ka Beto, nirastiksi p'orhempeni. Éka táateempa tsínharhipka jima jarhaspti uarhiiti tsinap'iri Ibáñez énka ampakerant'apka apka ka táateempa k'uratsesti jimpoki ima orheta no jeiapinhint'axapti éska ima uarhiiti Ibáñez tsinapirinka, ka iáasi sési p'ikorherant'axapti, uékaxapti puántskua kurhakuni, ka no ma ampe arhisti jimpoka chémusti. Tsinap'iri arhisti

éska no k'uratsepirinka jimpoka ima jintespka ánchekorheta
achaatiicheeri ka ístu uarhiitiicheeri. Jima Beto eiankuasti
táateempeechani éska ima jénkuarhespka charhaku
tsinap'irieri exekuni jipoka ima uarhiiti niaspti kúnkuarhekua
ma jatsini tsinap'iri Constantín jinkoni ka exeni na uéraspi ima
operasión.

Nitamasti jurhiatikueecha ka Tereeri táateempa nínt'asti
cheneempao. Jimak'ani Tere ménteru arhisti éska ima
uékasíanka secundariaru karakorheni, ka ménteru
táateempa arhisti éska no jurak'upirinka. Jima amampa
uinats'itasti ka arhisti uámpaempani éska sési japirinti énka
Tere nipirinka orhepani jorhentperakuarhu éska ima k'o sési
exesíanka. Uámpa arhisti éska sánteru ánchekorheta japirinka
kúmanchekuarhu énka Tere jorhentperakuarhu nipirinka, no
mítiparini éska uáp'eecha jarhuataxapka ia amampani ka
nóteru xáni k'uetsapeni úkua.

Táateempa uantasti éska eratsexapka piákuni témpa ma
k'arhap'itarakua aspiradora arhikata, imani jinkoni nóteru
xáni ánchekorhepirinti k'arhap'ani. Ístu uantasti éska no
jatsipka tumina énka Tere úpirinka nitarani jorhentperakuarhu
jimpoka uétarhipirinti mótsetarakua meiapini. Jima
amampa sóntku arhisti éska nóteru piákupirinka imani
k'arhap'itarakuani, éska imani tumina jinkoni piákupirinka
Tereni kararakueechani ka karanharhitakua ampe ka
ístu meiapitarani mótsetarakua ka ísi nanaka sapi
nitarani jorhentpekuarhu. Ístu amampa arhisti éska ima no
uékasíanka intsimpekua ampe, sánteru tsípepirinti énka Tere
jorhentperakuarhu nipirinka.

Jimak'ani Tereeri táateempa nóteru ampe uantasti, ka
manats'iparini terekorhesti, ka Tere nirasti sánteru orhepani
jorhentperakuarhu éska na imeeri tsípekuepka.

Mónharhitantsti: Benjamín Lucas Juárez

Arhintskueecha

40 ¿Ka éнка no ísimituepirinka?*

Japontarhu antamukuerani, jarhasti ma ireta, Puácuaro arhinhasianti. Sési jántispti jima, k'érati anhatapuecha k'uiripesianti ka táchani jási manakorheriicha jimaši t'irekorhenksi jámani akuatakorheni. Imani iretarhu, irekaspti tsimani achaatiicha, Juan ka José ts'ímanha uarhuriisptiksi. Ts'íma tsípa jimpo nirasianti uarhuni ka inchatiruechani nín't'anksi cheneempao.

Ma jurhiatikua, ékaksi nín't'ani japka, jima japontarhu pímkuerani, xarhakuasti achok'i sapichu ma, ima no úsianti inchamint'ani jimpoki móiontuspka ka no úni xanharani.

—Exe —arhisti Juan—, inte achok'i no úsinti inchamint'ani.

—Ju sáni inchamant'ani —arhisti José, ka jupikasti ka iatsit'akurhu inchamant'asti japontarhu.

—Diosí meiamu, juchiiti pámpiriicha —arhiasti achok'i—, jíksi uántamentu ixu ísi exeska parhikuntsi.

Achaatiicha ísku eratpirasti no jakak'uparini éska ima achok'i uantontskorhekuaxapka ka nóksi anaxurhisti, nirastiksi xanharu jatant'ani.

—Eroki je sáni, cháari sésikua jimpo, jurak'uksini sáni meiamukua íntskunt'ani —arhiasti achok'i, ts'íma ísku pakarasti no mítini na náksi mókukunt'ani.

—láchka nie —arhiasti—, ékats'í no ma ampe uéjka, no ma ampe úati, jo pérú miáni je, ka ékats'í ampe ma uékaaka, ju je ixu pímkuerani ka kurhachents'íni ampe

* Centro de Estudios Sociales y Ecológicos. (1998). ¿Y si no fuera un cuento? En *Curso Fundamentos para el desarrollo sostenible en la cuenca del Lago de Pátzcuaro. Cuaderno de trabajo*. Michoacán: 7-12.

ma. Ji kónteakaksini imani ampe énkani úaka únt'ani marhuataparini arini ampeni éнка iretarhu jaka, ka ixu k'uiripejka ási mirikurhini je.

Achaatiicha ninhant'aspti no jakak'uparini imani ampe, uantanksi éska tsánharhikua ampeespa ima nitamakua.

Pauantemakua, nóksi ampe kurucha p'itamasti ka kómkuksi nínt'ani jarhani jimpokaksi no ampe paxapka pari témpeechani ka uáp'eechani t'ireraani. Juan miánt'asti achok'iiri uantakuani ka no ne máni eiankunt'asti no uékani éskaksi teresmarhupirinka.

Nirasti pímuquerani ka jima sipatenku uantap'asti k'uititseparini, no uékani éska ne ma kurhamukupirinka, útasi no jakak'uparini arhisti.

—Achok'ie, ¿kurhaaxakiri? Uépirinka kurhachinkini t'irekua parini juchiiti uáp'eechani pákuani...

Pis, pas, pis, pas, kurhamekuarhisti éska ampe ma xarhiameni ka jimak'u uémenksi tsimani kurucha k'éратиicha.

Sóntku p'itamaasti ka uiriapant'ani nínt'axapti chenempao éнка kúmupka Joséni.

—¿Amperi xáni páxaki? —k'urhamarhisti.

—Inte —arhisti Juan inchak'utapani ma kuruchani.

—Ka... ¿naniri p'iraski? —ménteru k'urhamarhisti, jimpoka mítispka éskaksi ima jurhia no ma kurucha p'itamaspkaksi.

—¡Ámpets'ini jakak'uchea!, achok'iriniši íntsimpisti.

—¡Jimak'ani, ísiisti éska náts'ini aiacheka achok'i! —José íntskunt'asti kuruchani ka uiriapasti japontarhu pímuquerani.

Jantiok'u uantaspti: "¡Antisi Juan kurhakupi kurucha tsípiti ka no t'irekua ninirakata ia ka ísi sóntku t'ireni!"

Pímukuerani niarasti ka uantap'asti:

—Achok'i uékasinka éskarini íntskuaka ampakiti t'irekua jorhepitku pari juchiiti uarhiiti ka juchiiti uátsiicha.

Pis pas, pis pas, ka jima pítukuerani xarhatasti p'untsumiti t'irekua.

Imelda, Juanueri témpa exesti énka José páni jápka imani t'irekuani sési úkata ka arhisti uámpani:

—Pauaniri niuaka ka achok'inti kurhakuaka t'irekua úkata ka támu jimpanhi sirit'akueechani ka jimpanhi inchantukueechani.

Ísi ústi, Juan, nirasti tsípku ka kurhakusti ka intsímenhasti ampakiti t'irekua, xukuparhakueechani, ka jimpanhi inchantukueechani.

José ka témpaempa ménteruksí nirasti pímukuerani ka ístuksí kurhak'orhesti xukuparhakueechani, ka ístuksí kurhak'orhestistuksí uaxantsíkueechani ka karoniichani. Juan támu kurhakusti ma k'umanchikua tsakapueri ka kóntenhasti. Joséeri témpa uékasti ma k'umancheekua sánteru k'éri. Ka ísi, úntastiksí antaperani ne sánteru uánekua ampe kurhakuni achok'ini.

Ma jurhiatikua tsípku, Juan exespti éska José kurhatakupka tiripitiiri p'ámatarakueechani ka imat'u kurhak'orheni tiripitiiri p'amatarakueechani ka úrakueechani.

Jimak'ani, Juan no sési exespti énka achok'i teiakateerku íntskuapka ampeecheani no ampe tiripitieri, ísi arhiparini:

—Puáchint'arini jimpoka k'amarasti tiripiti ka teiakaterikini úcheaska.

Juanueri témpa jimak'ani kánekua ikiasti éнка no
intsínapka tiripitieri ampe.

Tsimarhanksi sánteru ka sánteru ampe kurhak'orhesianti ka
ma jurhiatikua achok'i arhiasti:

—Nóteruksí úaka ampe máteru kóntini.

—¡Anti ia! —uinhachakusti Juan—, t'úri uantaspka
éskats'ini iámintu intsíkorhepirinka ¿no ísíéski?

—No juchiiti k'amanharhintskuesti —arhiasti achok'i—,
jíksini arhisppka éskaksini iámu ampe kóntepirinka, imani
ampeni jinkoni énkani ji úpirinka marhuatani ka ánchitani
ampeni éнка ch'a ixu iretarhu jatsíkorhepirinkats'i ka
exe je, nóteru ampe jarhasti anhatapuecha, nít'u
tiámu o tsákapu ampe, nít'u uitsakueecha, níteru jaki
manhakorheriicha. Ch'a xáni ampe kurhak'orheparini,
iámintu ampe k'amak'urhaska ireteeri jatsíkorhekua.

Tsimarhanksi erap'asti iretani ka exestiksí na éнка iámu
ampe k'amantint'apka.

—¿José, jucha ampe úski? —arhisti Juan—, ámpets'ini
marhuachea xáni xukuparhakua ka máteru
jatsíkorhekueecha éнка jucha iretani k'amap'ant'aaka,
xáni ampe kurhak'orheni.

—Jucha no exeska éskaksí k'amak'urhani jápka juchaari
iretani —kurhakusti José.

—¡Sési japirinti énkaksí úpirinka ireteeri iámintu ampe
k'uanaskunt'ani! —arhasti iámintuecha.

—¿Úcheats'ini arini p'ántsperrata? —k'urhamarhistiksí
achok'ini.

—Kónteakaksini arini kurhak'urhekua, ka ísíuati.

—Uépirinkaksi éskari ménteru k'uanhaskunt'apirinka iámintu ampe ísi éska na sési jántipka juchaari ireta, imeesti juchaari kurhap'ekua.

Ka ísi úkorhesti, ireta ménteru k'uanatsent'asti sési jántini. Juan ka José nín't'axaptiksi uantaparini éskaksi iáasi iáasi k'o kuápirinkaksi imani iretani ka no jámanteru jukari ampe jatsikorheni ka jukari jantiok'ukuerakorheni.

Juan sóntku k'uanatsent'asti ka k'urhamarhesti achok'ini:

—¿Náminturi úski ka iámintu ampe k'uanaskunt'ani éska na jápka orheta?, ¿t'u nani na k'uanaskunt'aski jurhiatikueechani?

Inchamint'aparini achok'i arhisti:

—Méni no ari uantantskua máeski.

Mónharhitantsti: Benjamín Lucas Juárez

Arhinskueecha jintesti ma ánychitakua énkakini p'ímarik'a mítini máteru k'uiripuni, ireteechani ka mimixikua urapariani uantanskueechani, erokaparini éskari jánhaskaaka ka mitini éska jarhaska máteru jási irekua.

El Libro de lecturas es un material que te invita a conocer diferentes personas, lugares y culturas en cuentos, leyendas y narraciones, con la intención de que descubras mundos diversos sólo con la lectura.

GOBIERNO DE
MÉXICO

EDUCACIÓN
SECRETARÍA DE EDUCACIÓN PÚBLICA

DISTRIBUCIÓN GRATUITA
INTSÌMPERAKUA

Este programa es público, ajeno a cualquier partido político. Queda prohibido su uso para fines distintos a los establecidos en el programa.